

Kirjoja lukevat körtit

- Ylistaron Untamalan kylän uskonnollinen kirjallisuus vuoteen 1920.

Marja Palo
Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian pro gradu -tutkielma
Maaliskuu 2016

HELSINGIN YLIOPISTO – HELSINGFORS UNIVERSITET

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion Teologinen tiedekunta		Laitos – Institution Kirkkohistorian laitos	
Tekijä – Författare Marja Palo			
Työn nimi – Arbetets titel Kirjoja lukevat körtit – Ylistaron Untamalan kylän uskonnollinen kirjallisuus vuoteen 1920.			
Oppiaine – Läroämne Suomen ja Skandinavian kirkkohistoria			
Työn laji – Arbetets art Pro gradu -tutkielma		Aika – Datum Maaliskuu 2016	Sivumäärä – Sidoantal 110
Tiivistelmä – Referat <p>Tässä herätysliike- ja kirjahistoriallisessa pro gradu -tutkimuksessa on selvitetty, mitä uskonnollista kirjallisuutta Ylistaron Untamalan kylässä omistettiin ennen vuotta 1920 sekä pohditaan, miten kylän uskonnollinen suuntautuminen näkyy omistetussa kirjallisuudessa. Lisäksi tarkastellaan sitä, miten lukutaito, kirjojen saatavuus sekä kustantaja- tai painattajataho ovat vaikuttaneet kirjojen tiehen talonpoikaiskylään. Kirjanomistusta Untamalassa verrataan aika-kaudelle tyypillisen tilanteen lisäksi myös Janakkalassa tehtyyn vastaavaan paikkakuntatutkimukseen.</p> <p>Untamalan yksityiskirjastoista kerätty aineisto oli huomattavan laaja. Näin suuri määrä löytyneitä vanhoja kirjoja talonpoikaiskylästä herättää monia mielenkiintoisia kysymyksiä kylän lukutaidosta, kirjojen hankinnasta ja syistä haluta ostaa ja lukea kirjallisuutta. Tutkimuksessa pohditaan siis kysymyksiä Untamalan kylän valistuneisuudesta ja liittymisestä herännäisyyteen. Tarkastelen kylän vaiheita muun muassa lukutaidon kehittymisen osalta, körttiherätyksen historian kautta sekä mitkä ulkopuoliset tekijät vaikuttivat kylän muotoutumiseen sellaiseksi kuin se 1920-luvulle tullessa oli. Ylistarossa koettiin ensimmäisiä herätyksiä 1830-luvulla ja Untamala oli herätyksien keskeinen ilmenemisaikka. Kylän omasta historiankirjoituksesta kumpuaa vahva halu liittyä siihen herätyskristillisyyden aaltoon, jota kutsutaan Savon ja Pohjanmaan herännäisyydeksi.</p> <p>Tutkimuksen lähdeaineisto perustuu Untamalassa kartoitettujen yksityiskirjastojen kirjallisuuteen, ennen vuotta 1920 painetun fennica-kirjallisuuden kartoitukseen sekä Suomalaisen kirjallisuuden seuran teettämän kirkollisen kansanperinteen kyselyn kokemustietoon.</p>			
Avainsanat – Nyckelord herätysliikkeet, herännäisyys, kirjahistoria, hartauskirjallisuus, Ylistaro			
Säilytyspaikka – Förvaringställe Helsingin yliopiston kirjasto, Keskustakampuksen kirjasto, Teologia			
Muita tietoja			

Sisällys

I Johdanto.....	1
1. Tutkimustehtävä	1
2. Tutkimuksen lähteet ja niiden käyttö.....	3
3. Aiempi tutkimus ja historiallinen tausta	5
3.1. Herännäisyys tutkimuksen kohteena	5
3.2. Hengellisen hartauskirjallisuuden tutkimus Suomessa.....	6
3.3. Kirjapainotaito ja kirjakauppa Suomessa	7
3.4. Pietismi ja sen vaikutukset Suomessa 1800-luvulla	9
3.4.1. Philipp Jacob Spener ja pietismi.....	10
3.4.2. Speneristä herrnhutilaisuuteen.....	12
3.4.3. Pietismin haasteellinen tie Suomeen	13
3.4.4. Kansanherätyksestä herätysliikkeiden muotoutumiseen	17
II Körttiperinteen läpäisemä talonpoikaiskylä.....	19
4. Untamalan erityispiirteet	19
4.1. Untamalan kylän vaiheet	19
4.2. Herännäisyys Ylistarossa ja Untamalassa	21
4.2.1. Paavo Ruotsalaisen vanavedessä	21
4.2.2. ”Kylvöä odottava, valmiiksi muokattu peltomaa”.....	24
4.2.3. ”Tämä kylä lehahti uuteen nousuun”.....	25
4.3. Ulkopuoliset vaikutteet ja politiikka.....	26
4.4. Evankelisuuden toiseus Ylistarossa ja Untamalassa.....	28
5. Ensin herätys, sitten valistus	30
5.1. Lukutaito Ylistarossa	30
5.2. Vilpittömät sivistyksen vaalijat	34
III Untamalan yksityiskirjastot	36
6. Kristilliset kirjat Untamalassa	36
6.1. Kirjoja lukevat körtit.....	36
6.2. Kristillinen käyttökirjallisuus	43
6.3. Hartaus- ja rukouskirjallisuus	44
6.4. Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet	45
6.5. Aineiston vertailu hartauskirjallisuuden tutkimukseen	46
6.6. Mitä Untamalasta jäi puuttumaan?	49
7. Kirjojen alkuperä ja hankinta.....	51
7.1. Kirjojen tie talonpoikaiskylään.....	51
7.1.1. Englannin ja Ulkomaan Piipiaseura.....	53
7.1.2. Suomen Kirkon Sisälähetysseura	54
7.1.3. Henrik Renqvistin kirjanlevitustoiminta.....	55
7.2. Kirja-asiamiehet ja kolportöörit Ylistarossa ja Untamalassa.....	58
7.3. Kustannusosakeyhtiö Herättäjä ja kansallisuusaate	59
8. Kirjat uskonnollisen suuntautumisen ilmaisijana	61
8.1. Kristillinen peruskirjallisuus.....	64
8.2. Hartaus- ja rukouskirjallisuus	65
8.3. Muut kristilliset kirjat ja lehdet	69
IV Johtopäätökset	71
V Liitteet.....	75
VI Lähteet ja kirjallisuus	104
VII Henkilöhakemisto	109

I Johdanto

1. Tutkimustehtävä

Luje ahkerasti tätä kirjaa ja muista Luojaas nuoruudesas ennen kuin pahat päivät tulevat ja vuodet lähestyvät, jolloin olet sanova ei – kelbaa.¹

Näin kirjoitti untamalalainen Jakob Matsson Sinnemäki omistamaansa Lutherin Kirkko-Postillan kanteen 1800-luvulla. Jakob kenties suunnitteli jo kanteen raappaustaessaan kirjan siirtämistä nuoremmalle sukupolvelle, jolle halusi antaa vakavan kehotuksen. Kirja siirtyikin hänen tyttärelleen; Jakobin merkinnän alla on seuraava: ”Tämän kirjan omistaa Matilda Hautala”. Tällä hetkellä kirjan omistaa Matildan poika. Hänkin asuu edelleen Untamalassa ja kertoi sukuun minulle.

Tämän tutkimuksen päätehtävänä on selvittää yhden suomalaisen talonpoikaskylän, tavallisen mutta sitäkin merkittävämmän herännäis- eli körttikylän, Untamalan valistuneisuutta ja körttiperinteen läpäisyä vuosisatojen vaihteessa. Johtuiko valistuneisuus korkeasta hengellisyydestä vai toisin päin? Untamalan körttiherätys 1800-luvun alkupuolella oli ensimmäinen Ylistarossa ja se toi mukanaan tavalliselle rahvaalle kenties jopa epätyypillistä toimintaa, kuten oman koulun perustamisen ja useita maallikkojohtohahmoja herännäisyyden pariin.

Jotta voitaisiin selvittää, mistä yhden talonpoikaskylän mieltymys sivistykseen ja tarrautumiseen herännäisyyteen kumpusi, on esitettävä useita tutkimuskysymyksiä ja paneuduttava huolellisesti historialliseen taustaan pietismissä, ajan kuvaan ja –oloihin 1800-luvulla sekä Suomen kirjallistumisen vaiheisiin. Tämän tutkimuksen keskeinen osa on Untamalasta löytyneiden hyvin laajojen, ennen vuotta 1920 painettujen uskonnollisia kirjoja sisältävien yksityiskirjastojen luettelointi, analysointi ja alkuperän selvittäminen.

Kun talonpoikaskylästä löytyy runsaasti kirjoja, herää myös kysymys kylän lukutaidon tilasta. Yksi tutkimuskysymys on siis lukutaidon valottamisessa ja niissä seikoissa, mitkä ajoivat untamalalaiset opettelemaan lukemaan ja vieläpä käyttämään tätä taitoaan. Kristillisen peruskirjallisuuden lisäksi hartaus- ja rukouskirjallisuuden suuri määrä yksityiskodeissa kielii hyvästä sisälukutaidosta ja halusta ammentaa yhä uutta tietoa omasta uskosta. Lukutaitoa Untamalassa ja Ylistarossa valottavat paikkakuntahistoriikit. Lukutaidon kehittymistä ja tilaa myös vertaillaan laajemmin tapahtuvaan kehitykseen. Pieni, mutta sitäkin tärke-

¹ MP OK. Kansimerkintä kirjassa Luther, Martti: Kirkko-Postilla 1851.

ampi häivähdys kyläläisten omasta kokemuksesta lukemisesta löytyy Suomalaisen kirjallisuuden seuran (SKS) teettämästä kirkollisen kansanperinteen kyselystä.

Untamalan kylän tutkiminen valistuneena körttikylänä edellyttää miettimään, mitä erityispiirteitä voisi kuulua juuri tälle talonpoikaiskylälle. On pureuttava kysymykseen, mitä vaikutuksia esimerkiksi kylän sijainnilla, körttiiperinteellä ja ulkopuolisilla vaikutuksilla voi olla ihmisille ja yhteisölle. Mielenkiintoisen hypoteesin tuo myös kysymys: Oliko Untamalalla mahdollisuuksia liittyä johonkin toiseen herätysliikkeeseen? Tutkimuksessa pohditaan myös Ilkka Huhdan kysymyksenasetteluihin verraten sitä, millaiseksi juuri Untamalan kylän herännäishistoria on muotoutunut ennen kaikkea kyläläisten itseymmärryksessä.

Koska yksi tutkimuksen tärkeimmistä kohteista on uskonnolliset kirjat, nousee esiin myös kylän spiritualiteettiin liittyviä kysymyksiä. Miten yleisluterilainen, pietistinen ja herännäiskirjallisuus näkyi kyläläisten hengellisen elämän rakentumisessa ja voidaanko kirjojen perusteella tehdä päätelmiä kylän uskonnollisesta suuntautumisesta? Myös näiden kysymysten oivallinen lähdeaineisto on SKS:n kirkollisen kansanperinteen kyselytutkimus, mutta ennen kaikkea lähestyn aiheita kirjojen alkuperän, kustantajien ja painajien näkökulmasta käsin. Kuitenkin jo kirjallisuuden yllämainittu kategorisointi edellyttää myös useiden kirjailijoiden viitekehukseen eli saksalaisperäiseen pietismiin tutustumista. Untamalasta kerätyn lähdeaineiston perusteella kategorisointi on mielekäs ja asettaa myös kysymyksiä sen suhteen, kuinka ”körttiläinen” kylä oli ennen Wilhelmi Malmivaaran esiinmarssia.

Tutkimuksen ajallinen rajausta ei ole yksioikoinen. Tarkastelunäkökulmat eivät aina tue kronologista lähestymistapaa. Aikarajausta ei ole myöskään mielekäs aloittaa esimerkiksi jonkun Untamalasta löytyneen vanhimman kirjan painovuodesta. Paras vaihtoehto tämän työn tutkimuskysymyksien kannalta on edetä esityksessä ilmiöiden mukaan. Tutkittava aika kulkee läpi vielä voimissaan olevan yhtenäiskulttuurin ja herännäisyyden kulta-ajan ensimmäisistä herätyksistä kohti sääty-yhteiskunnan murtumista, Wilhelmi Malmivaaran aikaa ja Sisälähetysseura Herättäjän perustamisen aikaa päättyen vuoteen 1920. Se on myös vuosi, jota nuorempia untamalalaisten kirjoja ei ole otettu mukaan tähän tutkimukseen. Tämä tutkimus ei kuitenkaan ole eteläpohjalaisten heränneiden merkkihenkilöiden, ku-

ten Wilhelmi Malmivaaran tai Juho Malkamäen tutkimusta, vaan tutkimusta siitä, miten tavallinen yhteisö eli elämäänsä körttiperinteen vaalijoina.²

2. Tutkimuksen lähteet ja niiden käyttö

Tässä tutkimuksessa tarkastellaan tilastoitavissa olevaa empiiristä aineistoa, joka on kerätty Untamalan kylässä vierailemalla asukkaiden kodeissa ja luetteloidulla saatavilla olleet uskonnolliset kirjat. Aineiston keräämisen aloitin haastattelemalla kahta untamalalaista asukasta. Heiltä sain ehdotuksia ja neuvoja niiden talojen valitsemiseen, mistä vanhaa hengellistä kirjallisuutta voisi vielä löytyä. Taloja kertyi listaan aluksi viisitoista, joista yhdessätoista tuli aiheelliseksi vierailla. Ensimmäisen aineistonkeruun toteutin loppukesällä ja alkusyksyllä 2013. Taloissa vieraillessani sain uusia vihjeitä mahdollisista yksityiskirjastoista³ ja lopulliseen aineistoon kertyi 17 talon yksityiskirjastot. Tämä luku kattaa Untamalan laidasta laitaan. Lopullinen aineistonkeruu tuli valmiiksi kesällä 2015.

Aineisto on luetteloitu bibliografiaan, joka löytyy liitteestä. Luettelointi on tehty talojen mukaan, koska sillä haluan ilmentää ennen kaikkea sitä, miten kirjat jakaantuvat pienen maalaiskylän taloissa kategorioittain ja määrittäin. Yhden yksityiskirjaston sisällä olen jaotellut kirjat kategorioihin: kristillinen peruskirjallisuus, hartaus- ja rukouskirjallisuus sekä muu kristillinen kirjallisuus. Kirjat on luetteloitu kyläläisten kodeissa ja useat tämän tutkimuksen kirjahistorialliset tutkimuskysymykset nousevat juuri näistä kirjoista: miksi juuri nämä kirjat, mistä ne on hankittu, mitkä ovat tärkeimmät kirjat ja mitä voidaan päätellä kylän uskonnollisesta suuntautumisesta kotikirjastojen valossa? Näitä kysymyksiä peilataan osittain herännäisyyden johtohahmon Paavo Ruotsalaisen omistamiin kirjoihin, jotka Jaakko Haavio on koonnut ytimekkäästi esitykseensä *Ukko-Paavon eväät* (1983).

Tällä tavalla kootun lähdeaineiston tarkastelussa on mukana omat rajoituksensa. Ensinnäkin kirjojen hävikki: tutkijalle on lähes tavoittamattomissa se, mitä kirjoja asukas katsoo tarpeelliseksi kerätä nähtäväksi. Vaikka ennen keruuta annoin selkeät ohjeet, voivat erinäiset asiat vaikuttaa kirjojen valikointiin. Joskus nykyinen omistaja ei esimerkiksi tunnista kirjaa sen nimen perusteella varsinaisesti uskonnolliseksi kirjaksi ja jättää sen näin ollen keräämättä. Kirjoja voi myös olla karkuteillä talon alkuperäisestä kokoelmasta. Niitä on voitu lahjoittaa tai joku

² Malmvaara ja Malkamäki olivat 1800-luvun lopulla Etelä-Pohjanmaalla ja sitä myöden myös Untamalassa arvostettuja körttijohtajia.

³ Yksityiskirjastolla tässä tutkimuksessa tarkoitetaan yksityishenkilön omistamaa kirjojen kokoelmaa. Ei siis *kirjastoa*, josta säännöllisesti lainataan kirjoja.

on vienyt niitä mukanaan. Valitettava, mutta yleinen syy vanhojen kirjojen hävikkiin on tulipalo.

Toisekseen, kirjoista ja niiden hankinnasta ja omistamisesta nousevien kysymysten selvittämistä hankaloittaa puhdas tiedonpuute. Joskus on lähes mahdotonta päästä käsiksi esimerkiksi kylän varhaisiin vaiheisiin saati jonkun yksittäisen kirjan tai yksityiskirjaston historiaan. Tässä tutkimuksessa useimmat kysymykset nousevat lähdeaineistosta ja kysymysten selvittämisessä ja avaamisessa pyrin välttämään yleistämistä sekä jalkautua tukevasti lähdemateriaaliin. Kirjahistoriallisessa tutkimuksessa kirjaa voidaan lähestyä erilaisilla tarkastelutavoilla, kuten kirja esineenä, tekstinä tai vaikuttamisen välineenä. Tässä tutkimuksessa käytetään osittain näitä kaikkia menetelmiä siinä määrin kuin niiden avulla saadaan oleellista tietoa tutkimuksen kannalta. Tärkeintä on siis pitää mielessään tutkimuskysymykset sekä lähdekriittisyys. Mikäli kirjasta puuttui nimiölehti tai tietoa painovuodesta, painajasta tai kustantajasta ei muuten löytynyt, pyrin tukeutumaan fennica-kirjallisuuden kartoitukseen.

Useiden kysymysten selvittämiseen on hyvä tutkia hartauskirjallisuuden historiaa Suomessa, körttiperinteen tutkimusta sekä erityisesti Untamalan osalta tärkeä lähdekokonaisuus on SKS:n kirkollisen kansanperinteen kysely.

Ylistaroa koskeneeseen SKS:n kyselyyn oli vastannut 48 henkilöä, joista viisi oli untamalalaisia tai siellä syntyneitä. Kysely toteutettiin vuonna 1965 ja kaikki siihen vastanneet olivat syntyneet 1800-luvun lopulla. Kysely on jaettu osiin: yleiskysely ja herätysliikkeitä koskeva kysely. Tarkoituksena oli eritoten selvittää suomalaisten suhtautumista kirkkoon, papistoon, hengellisyyteen ja uskonnollisiin tapoihin sekä herätysliikkeisiin kuulumista. Muutama kysymys ja vastaus käsittelivät myös suoraan hartauskirjallisuutta, jota kodeissa on luettu. Vastauksista voidaan saada paikallistason tutkimukseen valaisevaa kokemustietoa suhtautumisesta hengelliseen kirjallisuuteen, sen asemaan ja siitä omaksuttuihin ajatuksiin.

Jotta saataisiin tietoa, mistä untamalalaiset ovat kirjansa hankkineet, pyrin selvittämään aikakaudelle tyypillistä kirjanvälitystoimintaa. Yksi tutkittavan ajan tavoista hankkia kyliin kirjoja oli kirja-asiamiesten käyttäminen. He keräsivät listoja halutuista kirjoista ja hankkivat ja toimittivat tilaukset ostajille. Untamalalaiset mainitsevat jopa kolme kirja-asiamiestä nimeltä. On kuitenkin mahdollista, että näiden kirja-asiamiesten toiminnasta on mahdotonta löytää säilynyttä tietoa saati kirjalistoja, joita he keräsivät. Jyrki Hakapää on väitöskirjassaan tutkinut

kirjan tietä lukijalle ja 1800-luvun kirjakauppaa. Tuija Laine ja Anna Perälä ovat tutkineet Renqvistin kirjavälitystoimintaa ja hänellä tiedettäneen olleen kolportööri⁴ myös Pohjanmaalla.

Historiallisen kerronnan osalta Untamalaa tutkittaessa tärkeät lähteet ovat paikkakuntahistoriikit *Untamalan kirja* sekä *Ylistarolaisten historia*. Lukutaidon osalta lähdeaineistossa pitäydytään paikkakuntahistoriikeissa sekä SKS:n kyselyn kokemustiedossa. Omanlaistaan tietoa lukutaidosta antavat kirkonkirjoissa olevat rippikirjamerkinnot, mutta pro gradu –tutkielman luonteesta johtuen rippikirjamerkinnot jätetään tämän tutkimuksen ulkopuolelle. Niihin perehtyminen vaatisi suuren ja tarkan työn selvittää paikkakunnan papin tai pappien tasovaatimuksia ja tapoja tehdä merkintöjä sekä tähän tutkimukseen liian laajan kartoituksen untamalaisten merkinnöistä sekä niiden vertailemisesta pitäjän muiden kyläkuntien merkintöihin.

3. Aiempi tutkimus ja historiallinen tausta

3.1. Herännäisyys tutkimuksen kohteena

Tärkeinä herännäisyyden historian kertojina tämän tutkimuksen perustana on Ilkka Huhta väitöskirjallaan *"Täällä on oikea Suomenkansa": körttiläisyyden julkisuuskuva 1880–1918* (2007) sekä Viljo Remeksen *Herännäisyyden nousu ja hajoaminen* (1995). Remeksen tutkimus kokoaa kattavasti yksien kansien sisään Paavo Ruotsalaisen nousemisen herännäisen liikkeen johtohahmoksi, sekä liikkeen yhteisömuodostuksen ajan aina toistupalaisuudesta Ruotsalaisen kuolemaan asti. Huhta puolestaan käsittelee väitöskirjassaan erityisesti sitä, millaiseksi herännäisyyden historiaa on kirjoitettu. Lisäksi hänen mukaansa uskonnollisten vaikuttimien lisäksi olisi syytä pohtia muistakin näkökulmista 1800-luvulla herätysliikkeisiin sitoutumista, esimerkiksi alueellisia, sosiaalisia ja taloudellisia syitä.⁵ Samantyyppiseen näkökulmaan liittyy Olli Viitaniemi pro gradu –tutkielmallaan *Modernin herännäisyyden synnytyskivut. Wilhelm Malmbergin Siionin virsien raitistustyön konteksti ja aikalaisvastaanotto* (2007).

Uusinta Suomen herätysliikehistorian tutkimusta edustaa Teemu Kakkurin yleisesitys *Suomalainen herätys – Herätyskristillisyyden historia nälkävuosista Nokia-missioon* (2014). Yleisesityksen luonteesta johtuen käytän sen rinnalla

⁴ Tuija Laineen mukaan eräänlainen kirjakauppiaan apulainen. Esimerkiksi piispa saattoi lähettää kolportöörin välittämään tai kaupittelemaan omia kustannustuotteitaan kaukaisemmille alueille. Vrt. evankelisen liikkeen kolportööri.

⁵ Huhta 2007, 204.

useita muitakin historian vaiheisiin perehtyneitä tutkimuksia. Ylistaroa ja Untamala on tutkittu ajan saatossa tarkemminkin. Raija Hagman on tehnyt pro gradu –työnsä aiheesta *Evangelisuus ja herännäisyys kilpailevina herätysliikkeinä Ylistarossa 1881-1968* (1978) ja Janne Punkari on tarkastellut herännäisyyden ja politiikan suhdetta pro gradussaan ”*Kysykää Jumalalta, ketä äänestää*”: *Ylistaron Untamalan kylän uskonnollis-poliittinen ilmasto vuosina 1917–1939* (2010).

Kun tutkitaan körttikylää 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa, ei voida sivuuttaa kahta laajaa herännäishistoriateosta. Nämä ovat tietysti Mauno Rosendalin *Herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla I-V* (1902–1915) sekä Olavi Kareksen *Heränneen kansan vaellus 1-5* (1941–1950). Teokset ovat kuitenkin vanhoja ja sisältävät paljon kerrontaa, jonka käyttäminen tieteellisessä tutkimuksessa on huolellisesti arvioitava. Tähän huolellisuuteen olen pyrkinyt. Olen kuitenkin katsonut, että näistä teoksista löytyy yleisesti hyväksytyjä katkelmia etenkin Paavo Ruotsalaisen ja Nils Gustaf Malmbergin toiminnasta, joiden esiin tuominen tässä tutkimuksessa valottaa parhaiten kokonaiskuvan hahmottamista.

Vaikka herännäisyys on eittämättä myös joukkoliike, jota voidaan tutkia joukkoliiketutkimuksen teorioiden ja näkökulmien avulla, tässä tutkimuksessa ei kuitenkaan oteta laajasti käyttöön näitä menetelmiä. Käsillä oleva Untamala koskeva tutkimus ei painotu niinkään herännäisyyden yhteisönmuodostamiseen kylässä vaan pohdintaan yhteisönmuodostamisen jälkeen tapahtuvien ilmiöiden liittymistä herätysliikkeen agendaan. Soveltuvien osin käytän kuitenkin Jouko Ilmosen toimittamaa joukkoliiketutkimusta *Kansanliikkeitten Pohjanmaa* (1981), jonka artikkeleiden lähdeaineisto on kerätty Ylistarosta.

3.2. Hengellisen hartauskirjallisuuden tutkimus Suomessa

Hengellistä hartauskirjallisuutta Suomessa on tutkittu jonkin verran. Tuija Laine (os. Kiukas) on Helsingin Yliopiston kirjahistorian professori ja hänen tutkimuksensa kulkevat mukana tässä työssä alusta loppuun. Untamalasta löytyi suomalais-, saksalais- ja englantilaisperäistä hartauskirjallisuutta. Englantilaisen hartauskirjallisuuden leviämistä ja käyttöä Suomessa esittelee Laineen väitöskirja *Ylösherätys suruttomille: englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana* (2000). Lisäksi Laineen muita teoksia ja artikkeleita olen käyttänyt laajasti tämän tutkimuksen pohjana, koska Laine on perehtynyt Suomessa harjoitettuun kirjojen suomentamiseen, painamiseen, julkaisemiseen ja levitykseen. Laineen laudaturtyötä *Janakkalan uskonnollinen kirjallisuus vuosina 1674–1869*

(1988) käytän vertailututkimuksena uskonnollisen kirjallisuuden kartoittamisesta sekä paikkakuntaakohtaisena mikrotutkimuksena.

Osmo Tiililä on tutkinut rukoilevaisen herätysliikkeen kirjoja ja vuonna 1961 ilmestyi *Rukoilevaisten kirjoja* (1961). Teoksessaan Tiililä esittelee kirjat, jotka ovat vaikuttaneet rukoilevaisuudessa ja sitä kautta myös pitkälti herännäisyydessä, koska liikkeet ovat eläneet alusta asti maantieteellisesti lähellä toisiaan. Lähteenä käytän lisäksi Jaakko Haavion *Ukko Paavon eväät – teosta* (1983), joka antaa selkeän luettelon Paavo Ruotsalaisen kirjastosta.

Käsillä olevan tutkimuksen sekä Laineen lisäksi muitakin hengellisen hartauskirjallisuuden omistamiseen tai löytymiseen tietyltä paikkakunnalta liittyviä mikrotutkimuksia on myös tehty. Esimerkiksi Tarja-Liisa Luukkanen on tutkinut Karstulan kirjastosta löytyneitä kirjoja artikkelissaan *Lutherilainen Ewankeliumiyhtiö ja lainakirjastot Lutherin teosten sekä luterilaisen identiteetin levittäjinä 1800-luvulla* (2013). Juha Takala sen sijaan on tarkastellut pro gradu -työssään *Myöhäinen kirjallistuminen Vähänkyrön Merikaarrossa vuoteen 1863 mennessä* (2015) Merikaarron kylän kirjallistumisen vaiheita, mystikkoliikkeen vaikutuksia sekä siellä omistettuja uskonnollisia kirjoja.

3.3. Kirjapainotaito ja kirjakauppa Suomessa

Ennen Turun akatemian perustamista vuonna 1640 suurimman osan kirjoista toivat mukanaan Euroopassa, etenkin Pariisissa ja Wittenbergissä opiskelleet ylioppilaat. Akatemian perustamisen jälkeen tarve kirjojen saatavuudelle kasvoi oppilaiden ja professoreiden osalta ja yksi lähdeaineisto on siis Turun akatemian kirjastoluettelot ja tilikirjat. Kirjojen levinneisyyteen ja hankintaan liittyvät lähdeaineistot ovat perukirjoja, huutokauppaluetteloita sekä koulujen ja yksityishenkilöiden arkistoja. Uskonnollisen ja teologisen kirjallisuuden osalta keskeisimmät lähteet Tuija Laineen mukaan ovat tuomiokapitulien pöytäkirjat, kirjekirjat ja kierto-
kirjeet.⁶

Lähdeaineistoa Suomen 1700-luvun aikaisesta kirjakaupasta on tarjolla melko runsaasti, joskin se on suurimmaksi osaksi luettelomatonta ja Laineen mukaan fragmentaarisia, yksittäisiä asiakirjoja. Ainoita varsinaisia kirjan painamiseen ja kustantamiseen liittyviä arkistoja on vain piispojen Johannes Gezelius

⁶ Laine 2006, 24, 45.

vanhemman ja nuoremman kirjatoimintaan liittyvät arkistot Kansallisarkistossa ja Kansalliskirjastossa.⁷

Laine korostaa, ettei painotuotteita eli itse lehtiä ja kirjoja saa unohtaa paljon puhuvana lähdekokonaisuutena. Lehdenpainamisen alettua runsaammin 1700-luvulla alkoivat kirjakauppiat mainostaa kokoelmiaan lehdissä. Kirjoissa voi olla pikkutarkkoja omistajamerkintöjä, jotka kertovat, mistä kirja on hankittu tai saatu, kuka sen on omistanut ja milloin ja kenelle kirja on sittemmin siirtynyt.⁸

Suomen kirjanvälityksen taitekohdan voisi sanoa piirtyvän piispa Gezelius vanhemman aikaan ja toimintaan. Häntä voisi luonnehtia suorastaan kotimaiseksi merkkihenkilöksi kirjojen painamisen ja kustantamisen osalta, koska hän omisti koko elämänsä pappien ja kansan sivistämishankkeelle. Turun akatemian varakanslerina ollessaan piispa Gezelius vanhempi perusti oman paperimyllyn, kirjapainon ja kirjastomon ja alkoi kustantaa kirjoja akatemian käyttöön omakätisesti. Hän julkaisi uransa aikana oppikirjallisuutta, aapisen, katekismuksen ja saarnarunkoja papeille sekä palkkasi itselleen kierteleviä kirjakauppiaita, kolportöörejä, kaupustelemaan julkaisemiaan kirjoja.⁹

Uskonnollisen kirjallisuuden osalta kansanherätykset 1700-luvun kuluessa vauhdittivat niin kirjojen kulkua talonpoikien käsiin kuin myös itse lukutaitoa. Herätykset loivat markkinapohjaa hartauskirjallisuuden myymiselle laajemmin kansan keskuuteen kartanoiden ja pappiloiden lisäksi. Kirjat pääsivät oikeuksiinsa takanreunuksilta lukevien ihmisten käyttöön. Kirjojen markkinat kasvoivat ja samalla pietismi lainehti Saksasta Suomen rannoille kirjojen sivuilta huolimatta sensuurimääräyksistä, joita valtakunnassa oli jopa kaksi kerrallaan.¹⁰

Ennen varsinaisten kirjakauppojen ilmestymistä suomalaiseen katukuvaan 1800-luvulla kirjojen myyminen kuului kirjansitojan privilegioon eli toimilupaan. Suomen rannikkokaupunkeihin, kuten Turkuun, kirjoja välittivät ennen kaikkea pohjoissaksalaiset kirjansitojat. Pian kirjansitojat perustivat toimipisteitä eli jonkinlaisia kirjakauppojen esikuvia suomalaisiin kaupunkeihin ja niiden asiamiesverkostot alkoivat ulottua pidemmälle sisämaahan. Myös papit toimivat kirjakauppojen asiamiehinä. Saksalainen Frenckell piti pitkään ykkössijaa Suomessa

⁷ Laine 2006, 24.

⁸ Laine 2006, 25.

⁹ Laine 2006, 85–87.

¹⁰ Kakkuri 2014, 63–64.

kirjojen painamis- ja myyntimarkkinoilla. Frencellin suku omisti Turun akatemian kirjapainon, kaksi paperitehdasta, sitomon ja myymälän.¹¹

Suomen kirjallistuminen koki pahan takaiskun 1700-luvulla isonvihan aikana. Venäläisten miehittämässä ja ruton koettelemassa maassa ei kirjojen lukemiselle ollut sijaa ja kirjallisuutta myös tuhottiin järjestelmällisesti, etteivät ”väävät” aatteet leviäisi ihmisten mieliin. Kun venäläisen ylivallan aika oli ohi, alkoivat myös kirjamarkkinat hiljalleen toipua. Uusia testamentteja ja virsikirjoja alettiin taas painaa ja pian suomeksi ilmestyivät muun muassa Arthur Dentin *Totisen Kääntymisen Harjoitus* ja Johann Arndtin *Paradisin Yrti-Tarha*. Yksi suosituimmista suomennoksista oli englantilaisen John Bunyanin *Kristityn vaellus*.¹²

Jo 1600-luvulla oli suomennettu saksalaisten pietistien teoksia. Myöhemmin hartauskirjallisuutta suomennettiin Englannista ja Pohjoismaista. Myös oman maan pietistipapit julkaisivat pietistisen ohjelmajulistuksensa kirjoituksissaan, joita kutsutaankin suomalaisiksi alkuperäispostilloiksi. Näitä kirjailijoita olivat esimerkiksi Johan Wegelius sekä Anders Björkqvist.¹³ Mitä sitten on tämä saksalainen pietismi, jonka aatteita kirjojen välityksellä levisi maahamme? Sitä käsittelem seuraavaksi.

3.4. Pietismi ja sen vaikutukset Suomessa 1800-luvulla

Tässä luvussa käsittelen saksalaisen pietismin syntyä ja kasvua sekä sen vaikutuksia Suomessa. Katson, että huolellinen taustoittaminen auttaa ilmentämään sitä kuinka mittaamattoman tärkeä merkitys (kirkko)historiallisella tilanteella ja pietismin aatteilla on ollut herätysliikkeemme tarrautumiseen painettuun sanaan. Tämän ymmärtäminen auttaa näkemään seuraamuksia suoraan herännäisyyteen ja sitä myöden jopa Untamalan kirjoja lukeviin körtteihin.

Isonvihan ja Ruotsin alamaisuuden jälkeen 1800-luvulla autonomian aikana Suomessa nautittiin erikoista kirkkorauhaa Aleksanteri I:n ollessa kirkon muodollinen pää. Kirkko sai säilyttää tunnustuksensa ja sisäiset rakenteensa ja papit lujittivat osin näennäisesti kansan kuuliaisuutta keisaria kohtaan harjoittamalla aktiivista sananjulistusta. Suomalainen pietismi kyti tällaisessa maaperässä, josta sitten ponnistivat herätysliikkeemme. Ulkomainen herätyskirjallisuus toimi aatevirtausten vaikutuskanavana ja liikkeitä yhdisti korkea Raamatun arvostus uskonnollisen

¹¹ Kakkuri 2014, 63–64; Laine 2006, 152, 257, 259–260.

¹² Kakkuri 2014, 66.

¹³ Kakkuri 2014, 67.

tiedon lähteenä.¹⁴ Useat Untamalasta löytyneet kirjat liittyvät suoraan saksalaiseen pietistiseen perinteeseen, toiset suoraan suomalaiseen herännäisperinteeseen. Siksi on hyvä hetkeksi palata juurille.

1800-luvulla Euroopassa individualismi ja pietismi tulevat osapuilleen yhtä aikaa kansan tietoisuuteen. Tutkijoiden mukaan pietismi oli länsimaisen individualismin hedelmä.¹⁵ Tästä seurausta ovat uskonnolliset herätysliikkeet, aivan kuten yhteiskunnalliset ryhmittymätkin, ovat osa sitä prosessia, jossa yksilö tulee osaksi omaa identiteettiään. Valistuksen aikana sivistyneistön keskuudessa alaa vallannut rationalistinen deismi, eli kristinuskon tarkastelu järjelle sopivista näkökulmista, sai vastaiskun uskonnollisen elämän puolelta: *pietismin*. Pietismi oli teologien osoittama parannuksen tie maallistuvalla yhteiskunnalla sekä myös tapakulttuuriin luisuvalle kirkolle.

3.4.1. Philipp Jacob Spener ja pietismi

Reformaation jälkeen 1500-luvulla luterilaisessa kirkossa tultiin pian tilanteeseen, jota kutsutaan ortodoksiaksi tai puhdasoppisuuden ajaksi. Se oli luterilaisuuden kukoistuksen aikaa, jolloin seurakunnissa keskityttiin kristinopin opetukseen ja tunnustuksellisuuden korostukseen sekä puhtaan luterilaisen teologian harjoittamiseen. Vallitseva tilanne ei kuitenkaan miellyttänyt kaikkia ja monet teologit alkoivat tuottaa erilaisia tekstejä, kuten mietiskely-, rukous- ja hartauskirjoja sekä hengellisiä lauluja yksittäisen seurakuntalaisten tarpeisiin. Ihmiset alkoivat vieraantua ortodoksian esittelemästä kaukaisesta ja kaikkivaltiaasta Jumalasta, eikä sellainen ajatus ollut individualismin herättämien teologien mieleen. Yksi merkittävimmistä tällaisista teologeista oli saksalainen Philipp Jacob Spener (1635–1705).¹⁶ Tosin teologian tohtori Ville Auvinen korostaa, että tulisi välttää liian mustavalkoisia rajanvetoja puhdasoppisuuden ajan teologien ja hartaustekstejä kirjoittaneiden pietistien välillä. Esimerkiksi kuuluisa ortodoksian ajan edustaja Johann Gerhard kirjoitti hartauskirjan, joka on suomennettu nimellä *Uskon pyhä salaisuus*.¹⁷

Philipp Jacob Spener on pietismin avainhahmo. Koko nuoruusikänsä Spener luki ahkerasti Raamattua sekä, esipietistiksikin kutsutun, Johann Arndtin *Totisesta kristillisyydestä* – teosta. Kirjat vaikuttivat syvästi hänen hengelliseen kasvuunsa.

¹⁴ Kakkuri 2015, 32–33.

¹⁵ Kakkuri 2014, 34.

¹⁶ Wallmann 1997, 21.

¹⁷ Ville Auvisen sähköpostiviesti 11.3.2016.

Spener koki, että uskovat luterilaisessa kirkossa olivat luisumassa tapakulttuuriin aidon sydämen uskon sijaan. Hänen mielestään mekaaninen kirkossakäynti ja sakramenttien nauttiminen ei ruoki sydämen uskoa. Spener pyrki vaikuttamaan ortodoksian ajan reformipyrkimyksiin muun muassa valtion kautta, mutta joutui pian huomaamaan, ettei kirkkoa voinut uudistaa tällä tavoin kuin ulkonaisesti.¹⁸

Parannusta ei siis alkanut tapahtua missään suhteessa ja niinpä Spener päätti koota lähihenkilöistään collegia pietatiksena Frankfurt am Mainiin vuonna 1670. Auttavan sysäyksen tällaisen keskustelupiirin perustamiseksi Spener sai teologi Johann Anton Tieffenbachilta. Näissä ”hartauskollokvioissa”, joihin osallistui myös suomalaisen pietismin alullepanija Johannes Gezelius nuorempi, keskusteltiin uskonkysymyksistä ja Spener alkoi pohtia, miten kirkkoa voisi uudistaa. Pian hän julkaisikin Pia desiderian (suom. Kirkon uudistus), joka on pietistinen ohjelmajulistus kirkon uudistamiseksi.¹⁹

Spenerin ajatus oli, että uskovaiset alkavat toteuttaa uudistuksen ihanteita pienissä ydinryhmissä, joita hän kutsui nimellä ecclesiola in ecclesia: pieniä kirkkoja kirkon sisällä. Nämä ydinryhmät ovat pietistisen liikkeen ja myöhemmin eri herätysliikkeiden seuraperinteen alku. Muita tärkeitä uudistuksia, joita pietismi toi mukanaan, oli maallikkovastuun lisääminen sekä konfirmaatio, joka on erityisen vahva instituutio edelleen Ruotsissa ja Suomessa. Myös lähetystyö ja lähimmäisen rakkauden pohjalta tehtävä diakoniatyö olivat pietismissä avainasemassa.²⁰

Spener lähti uudistamaan kirkkoa sisältä päin ortodoksian pohjalle, koska koki sen olevan reformaation idea, mutta pian tapahtui erkaantuminen luterilaisesta kirkosta. Sanalla *pietisti*²¹ alettiin kutsua erityisesti Spenerin kannattajia, jotka alkoivat korostaa henkilökohtaista hurskauselämää. Eikä pietismi tosin jäänyt vain luterilaisen kirkon sisäiseksi aatteeksi vaan sitä ilmeni myös reformoidun kirkon sisällä niin sanottuna reformoituna pietisminä. Spener oli niin sanotusti ylittämättömän ja pietismi pystyi ylittämään kirkkokuntien rajoja. Pietismin aatteen mukaan tärkeintä ei ole hiuksen hieno dogmatiikka vaan uskonkokemus ja sydänten ekumenia.²²

Luterilaisen kirkon sisällä pietismi sai vielä muitakin muotoja niin sanotuttujen peruspietismien eli speneriläisen ”kirkollisen” pietismin sekä Hallen pietis-

¹⁸ Kakkuri 2014, 35; Wallmann 1997, 53–60.

¹⁹ Laasonen 2000; Wallmann 1997, 60–63. Pia desideriaa ks. Wallmann 1997, 67–74.

²⁰ Heininen & Heikkilä 1996, 124–125.

²¹ *Pietisti* on peräisin saksan kielen sanasta pietas, hurskas.

²² Wallmann 1997, 37.

min lisäksi. Kolmanneksi muotoutui Württembergin pietismi, joka erkaantui oma-leimaiseksi liikkeeksi ja on Saksan vanhoista herätysliikkeistä ainoana vieläkin olemassa. Spenerin opeista lähdettiin myös pidempiin johtopäätöksiin kuin hän oli itse tarkoittanut ja tästä sai alkunsa radikaalipietismi ja ajatus ”kirkko on Baabel.” Tällä haluttiin ilmaista, että kirkon ajateltiin olevan Jumalasta luopunut Saatanan kirkko. Tämä ei kuitenkaan ollut koskaan Spenerin oma ajatus kirkon uudistamisesta. Viidenneksi vielä Ludvig von Zinzendorfin perustama herrnhutilainen liike, mistä toisinaan keskustellaan voidaanko sitä enää luokitella suoraan pietismin yhdeksi muodoksi. Kuitenkaan sitä ei voi sivuttaa tutkittaessa pietismin historiaa ja käsittelen seuraavaksi lyhyesti herrnhutilaisuuden alkuhistoriaa.²³

3.4.2. Speneristä herrnhutilaisuuteen

Nicolaus Ludvig von Zinzendorf und Pottendorf (1700–1760) syntyi saksalaiseen yläluokkaiseen perheeseen, joka oli kosketuksissa speneriläiseen pietismiin. Kasvaessaan Hallessa, joka oli pietismin keskus, Zinzendorf sai vaikutteita omalle maailmankatsomukselleen ja uskonnolliselle elämälleen. Hän matkasi 19-vuotiaana Pariisiin ja oli kanssakäymisissä eri kirkkokuntien edustajien kanssa. Nuori Zinzendorf ymmärsi, että kirkkokuntaa ratkaisevampaa oli sydämen usko ja uskonratkaisu ja Kristuksen tuli olla uskon keskus. Vuonna 1721 hän palasi Saksan vaaliruhtinaan palvelukseen ja avioitui.²⁴

Vaimoineen Zinzendorf omisti maatilan, jonka hän tarjosi turvapaikaksi uskonnollisia vainoja paenneille ihmisille ja sinne pakolaiset perustivat siirtokunnan vuonna 1722. Muutaman vuoden jälkeen yhteisössä oli yli kolmesataa henkeä, niin käsityöläisiä kuin aatelisiakin. Näin syntyi Herrnhut (Herran varjelus). Etenkin käsityöläisyys mahdollisti liikkuvuuden eri tavalla kuin vaikkapa maatalous ja näin herrnhutilaisten sanoma levisi sen kannattajien mukana laajalle. Nykyään Herrnhut on pieni kaupunki Saksassa, joka on kasvanut herrnhutilaisen liikkeen ympärille. Samalla muodostui uusi uskonnollinen liike pietismin pohjalta, jolle Zinzendorf antoi omaleimaisen vaikutuksensa. Herrnhutilaisuus yhdisti ylä- ja alaluokan ja lähtökohdaksi otettiin yleinen pappeus, joka kulki luonnollisesti käsityöläisyyden mukana; rätätäli tehdessään töitä samalla kertoilee, miten Kristus tekee meille uudet vaatteet. Yhteisössä tarvittiin toki kirkkokuria ongelmien ratkaisemiseen, mutta pääajatuksena oli lähimmäisenrakkaus.²⁵

²³ Kakkuri 2014, 40–41; Wallmann 1997, 91, 124, 170, 192.

²⁴ Kakkuri 2014, 45; Wallmann 1997, 170–174.

²⁵ Kakkuri 2014, 46; Wallmann 1997, 174–179.

Zinzendorfista tuli vähitellen liikkeen johtaja ja teologinen kehittäjä. Hän kehitti liturgiaa ja kokouksien luonnetta. Vuosipäivänä valittiin mietelause Raamatusta, jota voitaisiin käyttää erilaisissa tilanteissa, ja näin sai alkunsa *Päivän tunnussana*. Hallen pietismin pohjalta herrnhutilaisuuteen kehittyi vahva lähetysajatus ja Zinzendorfin ajatus olikin evankelioida koko maailma ja kaikissa maanosissa onkin tehty herrnhutilaista lähetystyötä. Suomessa herrnhutilaiset vaikuttivat erityisesti Torniossa ja Helsingin seudulla ja heidän julkaisemansa kirjallisuus on vaikuttanut etenkin Länsi-Suomen herännäisten keskuudessa sekä jonkin verran lestadiolaisen liikkeen piirissä. Elias Lagus Jalasjärvellä ollessaan suomensi herrnhutilaisten laulukirjan Sionin virsiksi ja sen seurauksena herrnhutilaisen ajatusmaailman aineksia levisi tehokkaasti eri herätysliikkeisiimme.²⁶

3.4.3. Pietismin haasteellinen tie Suomeen

1600-luvulla Suomessa, kuten muuallakin Euroopassa, elettiin luterilaisen ortodoksian aikaa. Pietistinen kirkkohistoria on luonnehtinut ortodoksian aikaa kielteisesti seurakuntaelämän kannalta, mutta silloin suoritettiin esimerkiksi valtava työ kristinopin opettamisessa kansalle muun muassa kinkeriperinteellä. Eri puolilla Eurooppaa, kuten myös Suomessa, nousi teologeja vastustamaan ortodoksian ajan ihanteita, mutta suurempi kansanosa ei ollut tyytymätöntä ortodoksian aikana, koska siihen aikaan useimpien kirkossakävijöiden maailmankuvaan ei kuulunut uskonnollisten normien kyseenalaistaminen.²⁷

Kuitenkin pietismi saavutti lopulta Suomen vuonna 1688, kun yltiöpietismi tulvahti Suomeen: pappi ja Oulun triviaalikoulun opettaja Lars Ulstadius (k. 1732) aiheutti kohun Turun tuomikirkossa kesken Gregorius Kulhoviuksen saarnan. Ulstadius alkoi julistaa, että papeilta puuttui Pyhä Henki ja että luterilainen kirkko seurasi harhaoppeja. Ulstadiusen raivokas julistus yritettiin tukahduttaa ja jopa hänen vaatteensa repesivät syntyneessä käsirysyssä. Hän juoksenteli alastomana ympäri kirkkoa, mutta lopulta hänet saatiin passitettua ulos. Ulstadius sai syytteen kirkkopahennuksen aiheuttamisesta ja tästä sai alkunsa myös ensimmäinen pietismioikeudenkäynti Suomessa.²⁸

Ulstadius ei varsinaisesti itse koskaan sanonut olevansa pietisti, mutta myöhemmin hänen seuraajansa Pietari Schäfer (1663–1729) julistautui nimenomaan

²⁶ Gladiolus 2/2013 Herrnhutilaisuus ja liikkeen vaikutushistoriaa Pohjoismaissa ja Baltiassa; Kakkuri 2014, 47–48; Heino 1976, 52–59; Talonen 2000; Wallmann 1997, 183–184, 189–191.

²⁷ Pajula 1898, 67–68.

²⁸ Kakkuri 2014, 42; Laine 2006.

Ulstadiuksen ja radikaalipietismin kannattajaksi. Ulstadiuksen vangitsemisen jälkeen Schäfer pakeni ulkomaille, mutta palasi takaisin Suomeen radikaalipietismin lipunkantajaksi vuonna 1707. Hänetkin suljettiin lopulta Turun linnaan, mutta vankisellistään käsin hän kävi kirjeenvaihtoa ja useat yltiöpietismin kannattajat vierailivat hänen luonaan. Suomessa tämä pietismin muoto saikin paljon julkisuutta, mikä aiheutti maltillisemman, Spenerin pietismin, vieroksunnan maassamme. Kuitenkin esimerkiksi Johannes Gezelius nuorempi (1647–1718) Turun piispana ollessaan 1690–1718 irtisanoutui Ulstadiuksen ja Schäferin ajattelusta.²⁹

Tällainen radikaalien aatteiden raivokas omaksuminen ei ollut yksinomaan Suomen kirkossa oleva ilmiö, vaan nimenomaan Euroopasta Suomeen, eikä vain kirkollisissa asioissa, levinnyt trendi. Jatkossa pietistit eivät olleet kuitenkaan kaikilla alueilla Suomessa kiinteitä, jyrkästi muusta kirkollisuudesta erottuvia ryhmiä, kuten radikaalipietistit, vaan he olivat tavallisia seurakuntalaisia, jotka kävivät messussa edelleen kirkkokurin edellyttämällä tavalla. 1700-luvulla Ähtävän kappalainen, myöhemmin Nousiaisten kirkkoherra Abraham Achrenius luonnehtikin pietistejä tavallisiksi seurakuntalaisiksi, joille kuuluivat tunnusomaiset piirteet kääntymys, parannus, uudestisyntyminen ja hurskas elämä. Tosin ennen tällaista luonnehdintaa Achrenius oli itsekin kulkenut nuorempana radikalisoitumisen polkuja, mikä johti muun muassa oikeuskäsittelyyn ja virkaeroon.³⁰ Joka tapauksessa pietismin leviäminen Suomeen alkoi haasteellisissa merkeissä.³¹

Radikaalipietismin laannuttua speneriläinen pietismi pääsi vihdoinkin valtaamaan alaa, tosin maltilliseen tyyliinsä: papiston keskuudessa luettiin Spenerin tuotantoa ja näin aate pääsi leviämään. Gezelius nuorempi Turun akatemiassa opiskellessaan teki opintomatkan Saksan alueelle. Siellä hän tutustui Speneriin ja monet tutkijat katsovat Spenerin säilyttäneen paljonkin vastuuta Gezeliukselle pietismin levittämiseksi Suomeen. Esimerkiksi Spener toivoi Gezeliuksen kääntävän Pia desiderian ruotsiksi ja kotouttavan sen ohjelman Suomeen. Suomeen palattuun Gezelius kävikin aluksi kirjeenvaihtoa Spenerin kanssa, jolta sai ohjeita ja neuvoja työhönsä. Työ ei kuitenkaan lähtenyt toivotulla tavalla käyntiin, koska Turun yliopistossa vallitsi württembergiläinen täysortodoksia ja pietististen ajatusten viljelemisessä oli oltava varovainen.³²

²⁹ Heininen & Heikkilä 1996, 125–127; Kakkuri 2014, 42–43; Laasonen 2009, 204; Laine 2001.

³⁰ Kakkuri 2014, 102.

³¹ Kansanaho 1947, 107; Laasonen 1991, 362.

³² Laasonen 2000; Laasonen 1991, 248.

Gezelius ei siis itse omaksunut speneriläistä teologiaa, eikä lähtenyt sitä äänekäästi kuuluttamaan Spenerin toiveiden mukaisesti. Tähän vaikutti myös yliöpietististen Ulstadiuksen ja Schäferin raju yhteenotto kirkon kanssa, missä Gezelius joutui olemaan tuomarina; Gezeliuksen ajatukset speneriläistäkin pietismistä kohtaan viilenivät. Vuonna 1690 Gezeliuksen nouseminen Turun piispaksi oli muutenkin oltava maltillinen tällaisten uusien liikehdintöjen kanssa. Sekä valtiovalta että kirkon eliitti, johon Gezelius nyt itsekin kuului, odottivat Turun piispalta niiden säätämien asetusten mukaista toimintaa. Kuitenkin varsinkin Gezeliuksen seuraajat ja hänen tuotantoaan lukeneet voidaan jo luonnehtia pietisteiksi ja Gezelius itse eittämättä kuuluu Suomen pietismin historiaan.³³

Samalla Ruotsi-Suomen kruunu ja kirkon valtaeliitti alkoivat nähdä pietismin uhkana ja pietismin ja kaikenlaisen muun kirkon ulkopuolisen hurskauselämän vastaisia säädöksiä alkoi ilmaantua nopeaan tahtiin. Yksi ensimmäisistä oli 1694 annettu Pommerin edikti, jolla pyrittiin rajoittamaan opiskelua ulkomailla ja samalla pietististen yhteyksien luomista Suomeen. Pommerin ediktissä ei kuitenkaan ollut suoria viittauksia pietismiin ja ensimmäiset varsinaisesti pietismin kieltämiseksi säädetyt asetukset tulivat vasta 1700-luvulla. Pietismi haluttiin esittää uhkana ja pian koko sanan *pietismi* käyttö oli kielletty eikä siihen saanut viitata esimerkiksi saarnoissa.³⁴

Kaarle XI:n Ruotsi-Suomen valtakunta oli 1700-luvun alussa lisäksi sotatilassa. Tällaisessa tilanteessa haluttiin kitkeä kaikki hajaannusta edesauttavat aatteet ja ilmiöt, joihin pietismi luonnollisesti kuului kruunun näkökulmasta. Tämä tilanne johtikin Luscunin ediktin antamiseen vuonna 1706 ja sen mukaan oikeuden eteen piti tuoda kaikki pietistit ja heidät tuli karkottaa maasta. Lopulta vuonna 1726 annettiin konventikkeliplakaatti, joka kriminalisoi koko ilmiön. Tästä seurasi tilanne, että Suomessa alkoi laaja, mutta hiljainen kapina kieltoja vastaan. Pietistit alkoivat lujittaa yhteisöjään ja opetustaan ja lisäksi radikaalipietismi nosti uudestaan Kälviällä 1730-luvulla Jakob ja Erik Erikssonin johdolla.³⁵

Samalla Hallen pietismi alkoi saada jalansijaa Suomessa erikoisella tavalla. Pultavan taistelussa kärsityn tappion myötä suomalaisia sotilaita ja armeijan päällystöstä vietiin sotavangeiksi Siperiaan. Siellä kurjissa oloissa he kokivat herätyksen ja alkoivat lukea Raamattua ja pietististä kirjallisuutta ja omaksuivat nimen-

³³ Laasonen 2000.

³⁴ Kakkuri 2014, 44.

³⁵ Laasonen 1991, 365.

omaan hallelalaisen pietismin ajatuksia. Tämä oli mahdollista Venäjällä, koska Pietari Suuri oli alkanut olla myötämielinen länsimaisille vaikutteille ja pietistien Euroopasta oli vihdoinkin mahdollista viedä aatettaan eteenpäin idässäkin. Suomalaisen vankien päästyä vapauteen ja palattuun Suomeen Hallen pietismi levisi kenraalien välityksellä kartanoissa ja yläluokissa. Tästä tämä pietismin muoto Suomessa saikin nimen kartanopietismi.³⁶

Alkuperäisen Hallen pietismin isä maassamme oli Johan Wegelius vanhempi (1660–1725). Hän oli omaksunut hallelalaisia pietistisiä aatteita ja piti myös Speneriä esikuvanaan. Hän oli nuori pappi Oulussa, joka jo aikaisin huomasi ortodoksin puutteet ja otti useasti kantaa erilaisiin kirkollisen elämän alueella heränneisiin kysymyksiin ja keskusteluihin. Muita hallelalaisen pietismin edustajia 1700-luvulla Suomessa olivat muun muassa Isak Laurbechhius ja Andreas Luscinius.³⁷

Saksasta saapui 1734 herrnhutilaisveljiä Suomen Lappiin tekemään lähetystyötä. He saivat pian kuitenkin huomata, että Lapissa olikin jo tehty kristillistä lähetystyötä ja siksi he pysäyttivät matkantekonsa Tornioon. Tällä alueella oli aiemmin vaikuttanut runsaasti pietismi ja jopa separatismi ja se olikin otollista aluetta herrnhutilaisille. Separatistit halusivat erottautua radikaalisti kirkossa vallinneesta tilasta. Tästä parhaimpana esimerkkinä olivat Pohjois-Pohjanmaan Kälviällä vaikuttaneet separatistit Jacob ja Erik Eriksson; heidän viestinsä oli, ettei kirkkoa, pappeja ja jumalanpalveluksia tarvita. Herrnhutilaiset puolestaan halusivat saada separatistit näkemään erilaiset toimintamahdollisuutensa kirkossa. Tornioon syntyikin muutamia herrnhutilaisia yhteisöjä, mutta herrnhutilaisuuden kannatus jäi pieneksi Suomessa: vain kolme yhteisöä.³⁸

Sen sijaan herrnhutilaisuudella oli ja on Suomessa enemmänkin mentaalista vaikutusta ennen kaikkea lauluperinteen kautta. Teemu Kakkurin mukaan herrnhutilaisen lauluperinteen suuri suosio Suomessa nousi ajanoloista. Ison- ja pikkuvihan koettelema kansa löysi samaistumispohjaa virsien morsius- ja verimystiikasta. Kakkuri pukee tilanteen hyvin sanoiksi: ”Kärsivän Kristuksen hahmoa veisatessa laulajalla on ollut mahdollisuus purkaa omaa kärsimystään.”³⁹ 1700-luvun lopulla tunnetuin herrnhutilaishenkinen pappi oli Jalasjärven kappalainen Elias Lagus. Hän toimitti suomeksi muun muassa herrnhutilaisten laulukirjan *Sions*

³⁶ Heininen & Heikkilä 1996, 129–130; Pajula 1898, 107–112.

³⁷ Heininen & Heikkilä 1996, 151–153; Kakkuri 2014, 101; Kansanaho 1947, 113; Sulkunen 1999, 15; Wallmann 1997, 16–19.

³⁸ Laasonen 1991, 368–369.

³⁹ Kakkuri 2014, 100.

Sänger, suomeksi Siionin virret. Tämä laulukirja on paitsi herännäisyyden (Wilhelmi Malmivaaran valikointien jälkeen⁴⁰) myös rukoilevaisuuden ja lestadiolaisuuden perusperintöä. Myös konventikkeliplakaatti aiheutti virsien suuren suosion. Seurat olivat kiellettyjä, mutta laulaminen ei; niinpä virsiä sepitettiin huomattavan paljon ja yksi tunnetuimpia virsiä runoileva pietistipappi oli Abraham Achrenius.⁴¹ Samoin herrnhutilaisuuden perustajan Ludvig von Zinzendorfin kirjoittama Päivän tunnussana on yhä yleisesti käytössä Suomen evankelisluterilaisissa seurakunnissa. Päivän tunnussanasta kuuleekin sanottavan, että se on ”herrnhutilaisuuden lahja koko kristikunnalle.”⁴²

3.4.4. Kansanheräyksestä herätysliikkeiden muotoutumiseen

Länsi-Suomessa sai alkunsa vahva ja omalaatuinen kansanherätys vuonna 1754. Herätys alkoi, kun nuori paimentyttö, Liisa Eerikintytär, koki herätyksen ja lähti sen voimalla julistamaan ihmisille. Tähän herätykseen liittyi vahvasti hurmoksellinen luonne ja jopa karismaattisia ilmiöitä kuten kielilläpuhumista. Se ei kuitenkaan ollut yltiöpietismia, johon nimenomaan liittyi kirkon vahva kritisoiminen.

Liisa Eerikintytären herätyksellä on monia merkityssisältöjä Suomen historian näkökulmasta. Ensinnäkin on huomattava, että rippikoulujen lukukinkerit olivat selvästi alkaneet tuottaa tulosta: nuori paimentyttö osasi lukea ja hänellä oli englantilaisen Arthur Dentin kirja *Totisen kääntymisen harjoitus* mukanaan paimenessa kokiessaan oman herätyksensä. Paimentytön nouseminen vaikuttajaksi oli aivan uutta tuon ajan yhteiskunnassa ja se asettikin kyseenalaiseksi sen ajan tavat, normit ja arvot. Liisan ehkä tiedostamattaan näyttämän esimerkin rohkaisemana monet herätyksen kokeneet naiset alkoivat muodostaa ympärilleen ryhmittymiä. Näitä naisia olivat muun muassa Anna Lagerbald, Juliana Söderborg sekä Anna Rogelin. He esiintyivät hengellisinä äiteinä ja sielunhoitajina, mutta olivat myös uuden liikehdinnän säilyttäjiä ja eteenpäin viejiä.⁴³

Toiseksi Liisa Eerikintytären aikaansaama uusi liikehdintä lähti ylipäättään rahvaasta kansanosasta, eikä ollut tuomiokapitulin byrokratian tulosta. Tämä johti tietenkin seurakuntalaisten silmällä pitämiseen, koska kaikki luvattomat kokoukset olivat konventikkeliplakaatin vastaisia. 1700-luvun luterilaisessa ja puhdasoppisessa Ruotsi-Suomessa oli kielletty kaikki hiemankin luterilaisesta opetuksesta

⁴⁰ Malmivaaran virsiuudistuksesta ks. Viitaniemi 2010.

⁴¹ Kakkuri 2014, 98–99, 102.

⁴² Väinölä 2005.

⁴³ Heino 1976, 31–33; Huhta 2007, 66; Kakkuri 2014, 93; Sulkunen 2000; Sulkunen 1999, 13–14, 65–67.

poikkeavat ajatukset. Samoin papisto ja kirkollinen valtaeliitti joutuivat ahtaalle, kun nuoren tytön koettiin antavat paremmin vastauksia hengelliseen nälkään kuin perinteisen saarnan kirkossa. Siksi muutamat Suomen seurakunnat joutuivatkin lähettämään selonteon omasta tilastaan kruunun konsistorille. Tämä ei ollut uutta kirkkoherroille, sillä heti radikaalipietismin purkausten jälkeen käskettiin seurakuntien tarkkailla jäseniensä hengellistä käyttäytymistä. Monet papit suhtautuivat kuitenkin suopeasti pietismiin ja he myös ymmärsivät, etteivät uuden pietistisen liikehännän mukaansa temmanneet ihmiset olleet kirkkoa ja pappeja vastaan. Sen sijaan ihmisiä nimenomaan virtasi pappien luo kääntymyskokemuksissa heränneiden synnintuskien kanssa. Tämä selviää pappien tuomikapitulille lähettämistä selonteista.⁴⁴

Herätys Länsi-Suomessa loi pohjaa herännäisyydelle ja rukoilevaisuudelle, jotka ovat edelleenkin Suomessa vaikuttavia herätysliikkeitä. Länsi-Suomen liike ei koskaan nimittäin muotoutunut separatistiseksi vaan nivoutui vähitellen kansankirkollisuuteen pappien Abraham ja poikansa Antti Achreniuksen johdolla. Varsinainen rukoilevaisuus alkoi toden teolla muotoutua kuitenkin vasta muutamien kymmenien vuosien päästä 1800-luvun alussa. Lounais-Suomen Euran Auvaisten kylästä lähtenyt herätys alkoi levitä nopeasti ympäröiviin seurakuntiin Juhana Antinpoika Uusikartanon herätyksen seurauksena. Uusikartano oli torppari, joka alkoi pitää seuroja kotonaan ja väkeä saapui ympäri pitäjän kuulemaan ”Auvaisten seppää”. Myöhemmin ilmiötä on alettu tutkimuksessa kutsua nimellä hyppyherätys⁴⁵. Tämä ensimmäinen hyppyherätys ei vielä levinnyt niin laajalle alueelle kuin sitä seurannut iso hyppyherätys vuosina 1827–1836. Ison hyppyherätyksen levinneisyysalue oli melko tarkalleen sama kuin mitä on totuttu pitämään Länsi-Suomen rukoilevaisuuden alueena.⁴⁶

Samoin Itä-Savossa herännäisyyden identifioituminen alkaa talonpoikaisen Paavo Ruotsalaisen (1777–1852) johdolla. Hän eli nuoruuttaan Itä-Savon pietististen ja herrnhutilaissävytteisten kansanherätysten aikaan ja kohosi pian arvostetuksi saarnamieheksi ja sielunhoitajaksi. Myös Ruotsalainen oli omalla paikkakunnallaan aikansa erikoisuus, samalla tavoin kuin Liisa Eerikintytär. Ruotsalainen oli lukutaitoinen ja omisti paljon kirjallisuutta, muun muassa erilaisia hartauskirjoja. Näistä maineikkain Ruotsalaiselle rakas kirja oli englantilaisen Thomas Wil-

⁴⁴ Sulkunen 1999, 22–26.

⁴⁵ Hyppyherätys sai nimensä seuroissa tapahtuvista liikutuksista, joissa ihmiset alkoivat hyppiä ja taputtaa käsiään.

⁴⁶ Heino 1976, 78–84; Junkkaala 2001; Koskenniemi 2001.

coxin Kalliit hunajapisarat.⁴⁷ Hän teki monia merkittäviä matkoja eri pitäjien heränneiden seuroihin ja hänen luokseen virtasi kuulijoita. Lopulta heränneiden liike alkoi ylittää laajemmin paikkakuntien rajoja ja viimeistään heidän johtajiaan vastaan järjestetyillä Kalajoen käräjillä Ruotsalainen yhdisti voimansa Pohjanmaan herännäisppien kanssa. Yhteistyön tiivistäminen oli tärkeää, koska niin maallinen kuin kirkollinenkin valta halusi torjua tällaiset totut rajat ylittävät liikehdinnät.⁴⁸

II Körttiperinteen läpäisemä talonpoikaiskylä

4. Untamalan erityispiirteet

4.1. Untamalan kylän vaiheet

Raimo Salokangas & Ulla Ekman-Salokangas kertovat *Ylistarolaisten historiassa*, että ”joku Untamo oli antanut aiheen ryhtyä kutsumaan kaukaisen luomanvarren niittyjä ja nevoja Untamalaksi.” Untamalaa on Ylistarosta lähdetty valloittamaan, siis uutta viljelysmaata etsimään, 1600-luvun lopulla ja varhaisimmissa lähteissä 1650-luvun paikkeilla Untamala on kirjoitettu ruotsinkieliseen asuun Undamåla, Untamon paikka.⁴⁹ 1750-luvulla Untamalassa tiedetään olleen jo seitsemän taloa ja 1700-luvun ja 1800-luvun lopun isojaot toivat kylään enemmän uudisraivaajia ja torppareita ennen kaikkea vävyiksi kasvavan kylän taloihin.⁵⁰

1800-luvun lopulla Untamala oli iso kylä: isot talot viljelivät maata, kylässä oli kauppa ja muitakin ammattilaisia kuten suutari. Yksityinen kyläkoulukin perustettiin vuonna 1884 ja se ehti toimia neljä vuotta. Kuntakokous ei hyväksynyt koulun perustamista Untamalaan ja asia muuttui niin riitaiseksi, että lopulta siitä äänestettiin. Äänestys päättyi untamalalaisten kannalta huonosti eli koulun perustaminen hylättiin äänin 1904–726. Kyläläiset eivät nielleet karvasta tappiotaan vaan alkoivat puuhata koulua omiin nimiinsä.⁵¹ Lapualainen rovasti Jaakko Lammi (s.1889) muisteli kouluhanketta:

Heränneet ovat olleet kovasti mukana kouluopetuksessa, Ylistarossa varsinkin. Ylistarossa on perustettu yksityisten aloitteesta ensimmäinen kansakoulu Untamalaan. Opettajan palkkasivat ja koulun kunnossapidosta vastasivat kyläläiset itse saamatta mitään valtionapua tai kunnanapua, joka osoittaa erinomaista sivistysystävällisyyttä. Niin on aina Ylistarossa ollut, missä heränneitä on kyläkunnissa ollut, niin tämä rak-

⁴⁷ Haavio 1983, 5.

⁴⁸ Haavio 1965, 39–41; Huhta 1997.

⁴⁹ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 109.

⁵⁰ Esala 2007, 23, 41, 48.

⁵¹ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 659.

kaus kouluun ja koulun opetukseen ja koulun toimintaan, se on ollut erityiset syvälistä ja uhrautuvaa.⁵²

Vasta vuonna 1899 ensimmäinen kansakoulu aloitti toimintansa, tosin silloinkin päätökset ja perustaminen saivat kapuloita rattaisiin. Kunta vaati Untamala tonttimaata ilmaiseksi ja pyysi Isoakyröä osallistumaan kolmanneksella koulun perustamiseen.⁵³ Esko Palo mainitsee Untamalan kirjassa, että kansakoulun oppilaiden luku- ja kirjoitustaito koulun ensimmäisenä vuosikymmenenä vaihtelivat suuresti. Koti jäi lapsen opiskellessa ilman yhtä työpanosta, joten kaikkia lapsia ei haluttu laittaa kouluun, edes seurakunnan kiertokouluun. Yleinen kiinnostus kouluttautumiseen kuitenkin oli suuri kylässä ja vuonna 1918 kansakouluun palkattiin toinen opettaja suuren oppilasmäärän takia.⁵⁴ Vuosien 1879–1918 välisenä aikana Untamalan koulu pysyi koko ajan oppilasmäärältään kolmanneksi suurimpana kouluna Ylistarossa heti kirkonkylän tuntumassa olevien Herttualan ja Topparlan koulujen jälkeen.⁵⁵

1700-luvulla ja 1800-luvun alussa untamalalaiset olivat perinteisiä katekismuksensa osaavia kristittyjä, tosin Etelä-Pohjanmaalla myllertävä häjykulttuuri varjosti untamalalaistenkin elämää. Vaikutusvaltainen herännäispappi Nils Gustaf Malmberg otti ohjaket käsiinsä tämänkin asian kanssa. Hän hillitsi häyjä ja pyrki vaikuttamaan rehottavaan viinakulttuuriin.⁵⁶ Tapani Koivusalon mukaan voimakastahtoiset papit ja varhaisemman herännäisyyden hartauskirjat ja virret valmistivat kylää vastaanottamaan vahvan körttiherätyksen 1830-luvulla.⁵⁷

Untamala sijaitsee maantieteellisesti ihanteellisella paikalla, josta varsinkin aikoinaan oli hyötyä pienemmälle maalaiskylälle eli keskellä neljää tärkeää pitäjää: Lapua, Isoakyrö, Ylihärmä ja Ylistaro. Ylistaron tärkeintä aluetta on Kyrönjoen keskijuoksun jokilaakso. Jokea seuraileva Vaasan ja Kuopion välinen maantie rakennettiin 1700-luvulla ja oli pitäjän tärkein kulkuväylä.⁵⁸ Untamala on yksi Ylistaron kylistä ja Isonkyrön Ylistaron kappeliseurakunta perustettiin 1667. Omaksi kirkkoherrakunnaksi Ylistaron kappeli siirtyi keisarin kiertokirjeellä 7.2.1859 ja Ylistaro oli silloin jo väestöltään Isoakyröä suurempi. Ensimmäinen kirkkoherranvaali Ylistarossa pidettiin vuonna 1879, jolloin kirkkoherraksi valit-

⁵² SKS KKA 1. Ylistaro 5.

⁵³ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 661.

⁵⁴ Palo 2007, 207, 210–211, 218.

⁵⁵ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 667.

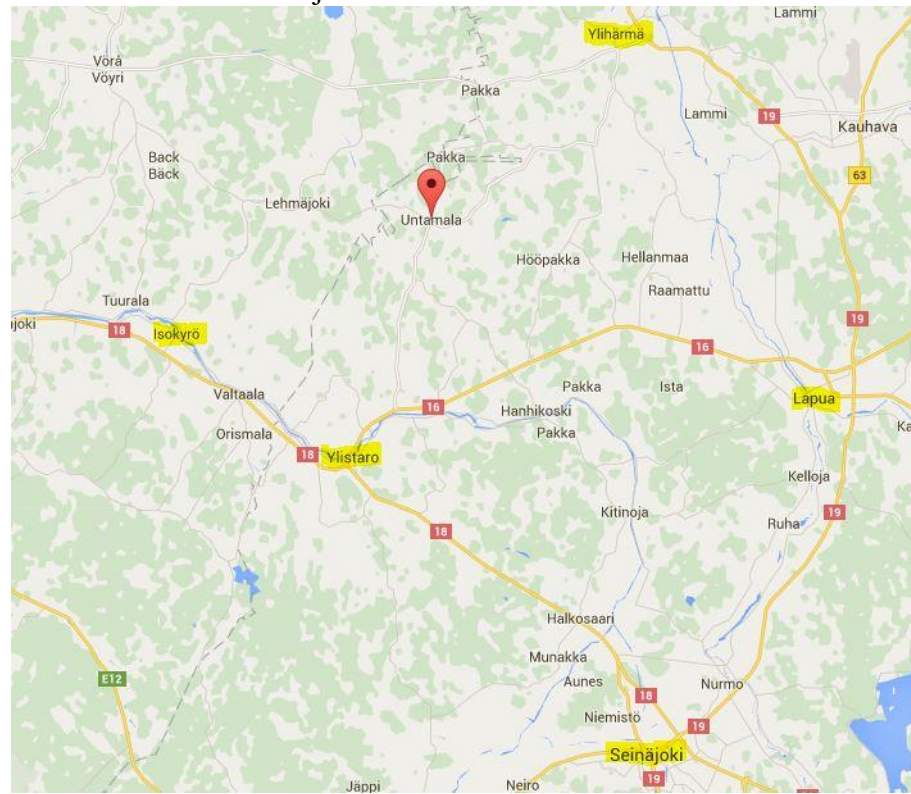
⁵⁶ Hagman 1978, 4.

⁵⁷ Koivusalo 2007, 115.

⁵⁸ SKS KKA 1, Tuomisto, Raija.

tiin Salomon Hirvinen.⁵⁹ Kartasta 1 näkee Untamalan sijainnin neljän pitäjän keskellä, sekä etäisyyden nykyisestä isosta emäkaupungistaan Seinäjoesta.

Kartta 1: Untamalan sijainti.

4.2. Herännäisyys Ylistarossa ja Untamalassa

4.2.1. Paavo Ruotsalaisen vanavedessä

Körttiherätys virtasi Pohjanmaalle 1830-luvulla savolaisen Paavo Ruotsalaisen vanavedessä, kun herätys saavutti nuorehkon pappisjoukon Kalajokilaaksossa. Aiemmassa Pohjanmaan herätyksien tutkimuksessa väitellään siitä, levittivätkö herännäispapit aatteensa maalaisseurakuntiin ja synnyttivät näin liikkeen vai oliko pikku kylissä jo ollut ennestään maallikkoherätystä.⁶⁰ Viljo Remeksen mukaan Pohjanmaan herätyksien alullepanija oli Ylivieskan kappalainen Jonas Lagus (1798–1857) ja Kalajoen kirkkoherran apulainen Nils Gustaf Malmberg (1807–1858).⁶¹ Lisäksi ihmisten herkkyyttä herätykseen pappien palavien saarnojen ohella lisäsivät ajanolot: monenlaiset epidemiat niittivät kansaa samoin kuin rehofftava rötöstely, Etelä-Pohjanmaalla etenkin puukkojunkkarius. Savon ja Pohjanmaan herätykset yhdistyivät 1830-luvun kuluessa yhdeksi liikkeeksi. Tosin

⁵⁹ Ylistaron kappeliseurakunta. <http://www.seinajoenseurakunta.fi/ylistaro/historia>. Katsottu 12.2.2016.

⁶⁰ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 448–449.

⁶¹ Remes 1995, 129.

Savoa johti Paavo Ruotsalainen ja Pohjanmaata häneen tiiviisti yhteydessä olleet papit.⁶² Tämä Savon ja Pohjanmaan herännäisyytenä tunnettu herätys omaksui Ruotsalaisen johtajuudesta uskonnollisen luonteensa. Paavo Ruotsalainen korosti ikävöivän uskon merkitystä. Ihminen on Jumalalle kelpaamaton ja hänen tuli sen vuoksi ja siitä huolimatta ikävöidä lakkaamatta varmuutta Kristuksen pelastustyöstä ja sen kautta saatavaa Jumalan vanhurskauttamista. Ulkokultaisuutta ja omaan voimaan perustuvaa uskoa tuli karttaa.⁶³ Tapani Koivusalo liittää *Untamalan kirjassa* Untamalan hengellisen elämän historian Savon ja Pohjanmaan herännäisyyteen. Koivusalon mukaan:

Untamalan herännäisyys, körttiläisyys, kuuluu siihen myöhäisemmäksi herännäisyydeksi nimitettyyn herätysliikkeeseen, jonka juuret ovat 1700-luvun lopun Pohjois-Savossa.⁶⁴

Voidaan siis sanoa, että halu liittyä herännäisyyden historiaan kumpuaa häpeilemättä untamalalaisesta itseymmärryksestä.

Vuonna 1837 myös Untamalan kylässä koettiin herätys. Kylän naapuripitäjästä Ylihärmästä kaikui uutisia siitä, että nyt oli kappalaiseksi valittu nuori herännyt pappi Frans Oscar Durchman. Uutta pappia keuhuttiin väkeväksi saarna- ja laulumieheksi ja tokihan sellaista lähdettiin kuuntelemaan Untamalasta asti – ja pian herätys valtasi untamalalaiset. Lisää ruutia tuleen saatiin jo heti seuraavana vuonna 1838, kun Lapualle tuli kappalaisen apulaiseksi kuuleman mukaan jopa Durchmania vaikuttavampi pappi Nils Gustaf Malmberg. Malmbergilla oli hedelemällinen tilaisuus jatkaa Durchmanin hyvin aloittamaa työtä. Durchman siirtyi 1839 Isonkyrön kirkkoherran apulaiseksi, mutta piti edelleen untamalalaisia oteessaan; hän saarnasi nyt untamalalaisten kotikirkossakin Ylistaron kirkossa, koska Ylistaro kuului tuolloin Isonkyröön.⁶⁵

Malmberg oli Paavoa lähellä oleva herännäispappi ja nousi nopeasti körtti-johtajaksi Etelä-Pohjanmaalla Lapualle tultuaan. Ilkka Huhdan mukaan on kiistämätöntä, että Malmbergillä oli suurin vaikutus siihen, että Pohjanmaasta kehittyi herännäisyyden keskus.⁶⁶ Hänen kotinsa oli iso ja sillä vietettiin tiuhaan seuroja. Malmbergin sanottiin olevan karismaattinen persoona, joka ei tehnyt eroa säädyn mukaan. Hänen pöytänsä olivat tervetulleita niin säätyläisten vesat kuin rahvaankin pojat. Myös muualta Pohjanmaalta pitkänkin matkan takaa lähdettiin kuule-

⁶² Remes 1995, 131–133.

⁶³ Huhta 2012.

⁶⁴ Koivusalo 2007, 113.

⁶⁵ Koivusalo 2007, 113, 116–117; Remes 1996, 131.

⁶⁶ Huhta 2012.

maan, jos Malmberg oli saarnavuorossa, niin myös Untamalasta.⁶⁷ Nopeasti alettiin myös vertailla pappien saarnalahjoja erityisesti Malmbergiin. Untamalalaislähtöinen Maria Malkamäki os. Hautala (s. 1893) muisteli erästäkin tapausta:

Untamalassa oli eräs naisten töitä tehnyt ”Piika-Jaakkoo”. Yhtenä pyhänä hän lähti Alahärmän kirkkoon, kuulemaan sitä pappia, jota sanottiin N. G. Malmbergin veroiseksi, Nymannia. Tultuaan takaisin hän oli hyvin väsähtäneen näköisenä istunut tuvan penkille, Esa Sippolassa. Isäntä oli sanonut: Kuinka kävi, oliko niin kuin Malmberg? ”Piika-Jaakkoo” oli sanonut: Eihän nyt toki, ei sinne päinkään, ei se osannut yhtään ihmiseen.⁶⁸

Malmbergin liikanimi ”Palava kynttilä” sai siis oikeutuksensa myös untamalalaisien mielissä.

Lapualla Malmberg asettui Kauppilan tilalle ja hankki myöhemmin myös Marielundin ja Tynjälän tilat. Vuoden 1846 heinäkuussa Marielundissa pidettiin häät, joihin oli kutsuttu nelisatapäinen joukko. Remeksen mukaan häiden voidaan sanoa olleen herättäjäjuhlien esikuva. Paikalla oli niin säätyläisiä kuin talonpoikia ja tietysti useita herännäisyyden merkkihenkilöitä, kuten C. G. von Essen, J. I. Bergh ja itse Paavo Ruotsalainenkin. Vaikka kyseessä oli häät, rytmittivät tapahtumaa seurat, ruokailu ja keskustelu heränneiden yhteisistä kysymyksistä. Konventikkeliplakaatin rasittamat heränneet olivat jo tottuneet käyttämään perhejuhlia ja yleiset markkinat hyödyksi tämän tyyppiseen kokoontumiseen.⁶⁹

Sana alkoi juurtua vahvasti untamalalaiseen maaperään. Niin Durchman kuin Malmbergin ammensivat Paavo Ruotsalaisen opetuksesta ja siten körttiläisyys sai vahvan jalansijan Untamalassa. Kirkossa käytiin ahkerasti, mutta myös muut herännäisyydelle ominaiset tavat omaksuttiin kylässä: kotiseurat, joihin mainitut papit kutsuttiin usein puhumaan ja körttipuku.⁷⁰ Körttipuku oli merkki liikkeeseen kuulumisesta ja usein kuulee myös luonnehdinnan ”maailmasta erottumisesta.” Untamalalainen Sanna Sippola (s. 1902) muisteli puvun käyttöä:

Tröijy [körttipuku] oli seurapuku ja juhlapuku. Voi sanoa, että se puettiin päälle aina kun pappi tuli. --Eihän sillä puvulla mihinkään päästä, mutta sitä on kuitenkin yleisesti pidetty.⁷¹

Ylistarossa vietettiin ensimmäiset Herättäjäjuhlat Juho Malkamäen talossa Kitinojalla vuonna 1893 ja piakkoin jo vuonna 1898 Ylistaro sai toiset juhlat, jotka järjestettiin Untamalassa.⁷² Herättäjäjuhlien jumalanpalvelus pidettiin Ylistaron

⁶⁷ Kakkuri 2014, 130; Remes 1995, 320–322.

⁶⁸ SKS KKA 1. Ylistaro 8.

⁶⁹ Remes 1995, 324–325; Saarisalo 1968 146–148.

⁷⁰ Koivusalo 2007, 118.

⁷¹ SKS KKA 4. Sippola, Sanna.

⁷² Hagman 1978, 22; Kares II 1942, 132–133.

kirkossa, mutta pitkästä matkasta huolimatta juhlinkansa vaelsi Untamalaan Aution taloon juhloseuroihin. Untamalan juhlat kokosivat niin suuren määrän herännyttä kansaa koolle, että ne huomioitiin myös Vartija-lehdessä, jossa Elis Bergroth kirjoitti:

Uskonnollinen suunta kirkossamme, joka näkyy vaurastumistaan vaurastuvan, on Pohjanmaan herännäisyys. Heidän kokouksessaan Ylistarossa lasketaan olleen 35 pappia ja noin 10 000 muuta läsnäolijaa.⁷³

4.2.2. ”Kylvöä odottava, valmiiksi muokattu peltomaa”

Mainittujen pappien ei voi kuitenkaan antaa viedä koko kunniaa untamalalaisten herätyksestä. Tapani Koivusalon mukaan täytyi olla muitakin syitä herätyksien leviämiseen kuin pelkkä, vaikkakin kiistattomasti lahjakkaiden, pappien toiminta. Koivusalo muotoilee asian näin:

Vaikka Etelä-Pohjanmaalla valtavana vyörynä tapahtuville herätyksille voidaankin selviksi syiksi osoittaa Malmbergin, Durchmanin ja monien muidenkin pappien vaikutus, on silti annettava merkitys myös selittämättömille mystisille voimille, jotka panivat ihmiset liikkeelle. Kansa oli tietämättään alttiina kuin kylvöä odottava, valmiiksi muokattu peltomaa.⁷⁴

Näitä ”mystisiä voimia” välittyi Koivusalon mukaan ainakin varhaisemman herännäisyyden perintönä käytössä olleista hartauskirjoista ja erityisesti veisattavien virsien riveiltä.⁷⁵

Lisäksi kylässä vaikutti vahvasti eräs Lammin talossa tapahtunut herätyskokenus. Talon rengin Matti Peräsaran (1820–1885) kerrotaan pilkanneen veisaavia piikoja, mutta kohtasi sitten viereisessä huoneessa näyssä suuren tulimeren, joka uhkasi nielaista hänet. Peräsarka huusi apua hengen hädässä ja piikojen tullessa paikalle mies makasi tajuttomana. Herättyään Peräsarka muutti elämänsä suunnan ja kohosi pian kylän hengelliseksi johtajaksi, mihin Durchmanin ja Malmbergin kerrotaan häntä kehottaneenkin.⁷⁶ Salokankaan & Ekman-Salokankaan mukaan Peräsaran kääntymistä herännäispappien puoleen oman kotiseurakunnan papin sijaan on rinnastettavissa laajempaan pietistiseen toisinajatteluun emäkirkosta, joka oli omiaan ”keikuttamaan venettä tavalla, joka tuntui pieninä väreinä aina Euroopan suurten hyökyjen herkistämässä Pietarissa saakka.”⁷⁷ Tästä teen huomioita tuonempana.

Aikoinaan kansanliikkeeksi leimahtanut herännäisyys oli jo 1840-luvun aikoihin laantunut paikallistasoilla kyteväksi hiillockseksi. Niin sanotun tupajaon

⁷³ Kares II 1942, 133.

⁷⁴ Koivusalo 2007, 115.

⁷⁵ Koivusalo 2007, 115.

⁷⁶ Koivusalo 2007, 118, 121.

⁷⁷ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 447.

aikaan herännäisyys jakaantui Wilhelm Niskasen joukoiksi niin kutsutuksi niskaslaisuudeksi, johon kuului myös Malmberg sekä toistupalaisiin Jonas Laguksen ympärille.⁷⁸ Paavo Ruotsalaisen aika kävi kohti iltaa ja monet merkittävät herännäispapit alkoivat erkaantua liikkeestä ja muun muassa N. G. Malmbergin maine retostelijana oli tehnyt hallaa koko heränneen kansan maineelle. Jopa entinen toveri ja kollega F. O. Durchman solvasi Malmbergiä julkisesti Ylistarossa Kosken häissä 1852.⁷⁹

4.2.3. ”Tämä kylä lehahti uuteen nousuun”

Herännäisyyden takatalvi koettiin Untamalassakin. Koivusalo kertoo Untamalan kirjassa, että pitäjän muiden heränneiden valitessa Malmbergin, untamalalaiset hylkäsivät tämän ja liittyivät Durchmanin puolelle. Koivusalon mukaan tämä oli virhe, koska pian Durchmanin saarnojen palavuuden laannuttua kävi samoin myös Untamalan körteille. 1850-luvun jälkeen herännäisyys lähti kuitenkin uuteen nousuun niin maakunnassa kuin Untamalassakin. Koivusalo ei kuitenkaan anna tarkkaa syytä herätyksien uudelle alulle, mutta hänen mukaansa erityisesti nuoret alkoivat pukeutua körttipukuun ja käydä seuroissa. Pappiskadon kohdattua liikkeen alkoi niin kutsuttu ukkojen aika, jolloin maallikot alkoivat nousta liikkeen johon. Etelä- ja Keski-Pohjanmaalla ukot toimivat palkeina herätyksen tulen ylläpitämiseksi.⁸⁰ Merkittäviä maallikkojohtajia olivat lapualainen Malmbergin renki Arvi Logren (1823–1883) sekä kitinojalainen talonpoika Juho Malkamäki (1844–1928).⁸¹ Untamalassa ukkoja oli tiettävästi jopa neljä: Matti Peräsarka, Juho Kangas (1828–1892), Esaias Untamala (1818–1899), ja Juho Haani (1824–1912). Etenkin Peräsarka oli suosittu seurapuhuja ja tärkeä hengellinen johtaja ”kylän hämmentyneiden ja uupuneiden heränneiden” rivien kokoamisessa.⁸²

Wilhelmi Malmivaaran, Mauno Rosendalin ja Juho Malkamäen johtotriikka herännäisyyden uudistajina vaikutti positiivisesti myös Untamalassa. Hengellisen kuukauslehden tilaajamäärissä Ylistaro piti ykkössijaa ja Karhumäen kristillisen opiston eli niin kutsutun körttiopiston perustamistalkoisiin untamalalaiset osallistuivat mielellään. Tapani Koivusalon mukaan Untamalasta tehtiin kolme rahalahjoitusta, jotka huomioitiin myös Sisälähetysseura Herättäjän toimintakerto-

⁷⁸ Kakkuri 2014, 132.

⁷⁹ Huhta 2007, 71–73; Koivusalo 2007, 114; Remes 1995, 342–345.

⁸⁰ Huhta 2007, 71; Koivusalo 2007, 120.

⁸¹ Kakkuri 2014, 133–134.

⁸² Koivusalo 2007, 121–125.

muksessa. Untamala oli myös yhtenä vahvana ehdokkaana opiston paikaksi, mutta ehdotus hylättiin myöhemmin kylän liian syrjäisen sijainnin vuoksi.⁸³

Kaiken kaikkiaan Untamalassa liitettiin nopeasti ja innokkaasti malmivaaralaiseen herännäisyyteen. Koivusalo tuo esiin erään Jussi Kuoppalan muistelon uudistusten ajasta:

Tämä kylä lehahti uudistuvan herännäisyyden mukana uuteen elämään. Se merkitsi liikettä seuratuissa, järjestystä kylänraitilla ja uusia kirjoja kaappeihin. Se nosti näkyviin miehiä, joilla oli elämän koulussa saadut lujat kourat ja Herran koulussa saatu särkynyt sydän. Se oli maallikkojen esiinmarssia. Untamalan seuratuissa oli parkumin tuoksua, sen kilvoituksessa vanhan virsikirjan säveliä ja poljentoa, sen yhteiselämässä kolmisäätyopin patriarkalisuutta ja sen asukkailla sulatettavana Scriverin vahvaa ruokaa.⁸⁴

Untamalasta oltiin lähdössä myös halukkaasti vihdoinkin paikkansa saaneeseen Karhumäen opistoon Kitinojan Malkamäelle. Koivusalon mukaan Untamalasta oppilaita oli 1940-luvulle saakka vuosikurssilla kymmenen, jota Koivusalo luonnehtii jopa hämmästyttävän pieneksi, vaikka koko Ylistarosta lähteneisiin oppilaisiin suhteutettuna untamalalaisia oli runsas viidesosa. Koivusalo antaa körttiopistolle tärkeän osan untamalalaisten herännäisnuorten maailmankuvan avartajana ja ennen kaikkea juurruttajana yhä lujemmin herännäisyyden maaperään.⁸⁵

4.3. Ulkopuoliset vaikutteet ja politiikka

Ilkka Huhdan mukaan 1800-luvulla yleiseen mielipiteeseen vaikutti vahvasti se, mitä pappi saarnastuolistaan mieli tuoda julki. Mikäli jossakin pitäjässä pappi asettui vastustamaan herätysliikehdintää, oli saarnastuoli oiva paikka käännyttää seurakuntalaiset vastustamaan niitä, jotka liikehdintään liittyivät.⁸⁶ Kääntäen tämä näyttää toimineen myös toisin päin. Pappi saattoi jo olla herätysliikehdinnän kannattaja tai ainakin pietistisesti valveutunut ja vahva yksilön uskoa korostava saarnaaminen saattoi saada väen soihdun lailla levittämään sydämen uskon tulta tupiin ja taloihin. Näin näyttää käyneen Untamalassakin. N. G. Malmberg ja ennen kaikkea poikansa vanavedessään herättelivät väkeä Lapuan tuomiokirkon saarnastuolista käsin ja maaperä oli valmis Lammin talossa tapahtuneeseen kylvöön.

Papin tai herätysliikejohtajan toiminnalla on ollut muunkinlaista vaikutusta etenkin eteläpohjalaisessa körttiläisyydessä. Ylistarossa herätysliikkeitä, lähinnä evankelisuutta ja herännäisyyttä, kannatettiin laajasti. Etenkin heränneet arvosti-

⁸³ Huhta 2007, 84; Koivusalo 2007, 126.

⁸⁴ Koivusalo 2007, 129.

⁸⁵ Koivusalo 2007, 132.

⁸⁶ Huhta 2007, 54–55.

vat hengellisen opin lisäksi myös maallista oppia ja sivistystä. Ukkojen aikana alettiin puuhata kouluhankkeiden kanssa, niin myös Untamalassa. Salokankaan & Ekman-Salokankaan mukaan ylistarolaisten heränneiden liittyminen fennomani-
aan johtui molempien aatteiden demokraattisesta ajatuksesta: talonpoikaiset he-
ränneet halusivat itse valita ketä seurasivat ja fennomanian lähtöajatus oli kansan
suomenkielisen osan oikeuksien ajaminen.⁸⁷ Erityisesti myöhäisemmässä herän-
näisyydessä nähdään talonpoikien ja alemman säätyläistön protesti kirkkoa ja
ylempää virkamiehistöä vastaan.⁸⁸

Poliittiset aatteet kietoutuivat herkästi talonpoikaisessa pitäjässä yhteen us-
konnollisten aatteiden kanssa. Vaikka suomalaisuusliike 1800-luvulla oli alun
perin J. V. Snellmannin (1806–1881) ajatuksista alkunsa saanut sivistyneistön
piiristä kumpuava aate, oli ilmiselvää, miksi ajatukset levisivät nopeasti myös
talonpoikien piiriin ja muotoutuivat yhteiskunnalliseksi liikkeeksi: suomalaisen
kansanosan oikeuksien ajaminen vetosi alempaan kansanosaan.⁸⁹ Liikkeen hajoa-
misen jälkeen vanhoihin ja nuoriin piti vanhoillinen osa pintansa erityisesti Poh-
janmaalla ja heränneiden alueella. Kansanliikkeitä tutkinut Erkki Kujanpää tekee
asiasta suoraviivaisen tulkinnan: ”Uskonto tavallaan legitimoit vanhasuomalaisen
liikkeen poliittiset ajatukset.”⁹⁰ Heränneille oli tärkeää, että yhteiskunnallisessa
vaikuttamisessa pystyttiin pitämään esillä oman uskonnollisen suuntautumisen
agenda eli arvomaailmaa ja elämäntapaa. Poliitiikan keinoin pystyttiin osallistu-
maan niin valtion kuin kirkonkin korjaamiseen.⁹¹

Mielenkiintoinen huomio esimerkiksi heränneiden puoluekäyttäytymisessä
on liikkeen johtajien seuraaminen. Koko Suomea tarkasteltaessa ei voida sanoa,
että heränneet ilman muuta liittyivät vanhasuomalaisiin. Näin näyttää olleen vain
Etelä-Pohjanmaalla sen seurauksena, kun Wilhelmi Malmivaara valitsi vuonna
1901 Tampereen kansalaiskokouksessa vanhasuomalaisen tien. Erkki Kujanpää
menee jopa niin pitkälle tulkinnassaan, että luonnehtii eteläpohjalaisten körttien
katsoneen, ettei hengellisen ja poliittisen johtajuuden välille tehty eroa vaan johta-
ja oli johtaja kaikessa.⁹² Tällaista näkökantaa toki puoltaa puoluejakauman tarkas-
telu sekä vaikkapa esimerkki jo N. G. Malmbergin ajalta, kun kyläläiset pyysivät

⁸⁷ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 608–609.

⁸⁸ Kujanpää 1981, 92.

⁸⁹ Kujanpää: 1981, 98.

⁹⁰ Kujanpää 1981, 98.

⁹¹ Punkari 2010, 12.

⁹² Kujanpää 1891, 98.

hengelliseltä johtajaltaan mielipiteen puolison valinnassa. Suhteita jopa päätettiin, mikäli Malmberg oli eri mieltä.

Kyseiseen aiheeseen, eli Kujanpään luonnehtimaan johtajan seuraamiseen asiassa kuin asiassa, mielenkiintoisen ja hieman huvittavankin sivujuonteen tuo herännäishistoriankirjoitukselle tyypillinen valikointi, minkä Ilkka Huhtakin osoitti väitöskirjassaan. Untamalan kirjassa Tapani Koivusalo liittyy untamalalaisen sielunmaiseman tiiviisti herännäishistoriaan ja liittyy itse samalla tietynlaiseen perinteiseen herännäishistoriankirjoitukseen. Koivusalo moittii kuortanelaisia ihmispalvonnasta:

Ajan merkkeihin kuului sekin, että oltiin herkkiä villiintymään ja harhautumaan jopa ihmispalvontaan. Tällainen ilmiö oli muun muassa ns. wallenbergiläisyys. Liike sai huomattavan jalansijan Kuortaneella, jossa sitä ruvettiin paikallisen johtohenkilön mukaan kutsumaan vasulaisuudeksi.⁹³

Voidaan kuitenkin pohtia, millaista rajankäyntiä ihmispalvonnan kanssa herännäisillä oli suhteessaan erityisesti N. G. Malmbergiin tai Wilhelmi Malmivaaraan.

Joka tapauksessa Kujanpään mukaan yleisesti on voitu osoittaa, että puoluejakautuman selittäjänä näkyy yhteiskunnan taloudellis-sosiaalinen jako. Sosiaalidemokratia sai kannatusta maatalous- ja teollisuusvaltaisilla alueilla kun taas suomalainen puolue talonpoikaisvaltaisilla alueilla. Näin myös Ylistarossa ja tarkemmin Untamalassa: talonpoikainen kylä liittyi suomalaiseen puolueeseen. Kujanpää kuitenkin lisää, että on hedelmällistä etsiä puoluejakauman syitä myös laajemmin kuin sosioekonomisesta näkökulmasta.⁹⁴ Esimerkiksi vuoden 1907 eduskuntavaaleissa 98 % untamalalaisista äänesti suomalaista puoluetta. Herännäisyyden näkyminen äänestyskäyttäytymisessä näkyy Kujanpään mukaan siinä, että Ylistarossa maalaisliittojen kasvu oli heikointa körttikylissä Untamalassa ja Kitiñojalla.⁹⁵

4.4. *Evankelisuuden toiseus Ylistarossa ja Untamalassa*

Herätysliikkeiden leviämistä 1800- ja 1900-lukujen taitteessa voidaan karkeasti kuvailla siten, että herännäisyys levisi maan pohjoisosista kohti etelää ja evankelisuus puolestaan etelästä kohti pohjoista. Kansanliikkeitä tutkineen Aira Liisa Vistin mukaan liikkeet törmäsivät toisiinsa 1870-luvun paikkeilla Pohjanmaalla. Ylistaro oli yksi keskeisimpiä pitäjiä, jossa nämä kaksi liikettä joutuivat törmäyskurs-

⁹³ Koivusalo 2007, 116.

⁹⁴ Kujanpää 1981, 96–97.

⁹⁵ Kujanpää 1981, 97; Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 620, 622.

sille.⁹⁶ Kunnassa on edelleenkin nähtävissä omat kylänsä heränneille ja omat kylät evankelisille.

Evankelinen herätys sai jalansijaa Ylistarossa ukkojen aikana, kun körttien toiminta oli hiipumaan päin. Evankelisia lähdettiin kuulemaan Ylihärmään ja pian Ylistaroon valittiin ensimmäiseksi kirkkoherraksi evankelinen pappi Salomon Hirvinen vuonna 1881. Samana vuonna Ylistarossa vietettiin jo ensimmäiset evankeliumijuhlat.⁹⁷ Koko Ylistaro ei suinkaan liittynyt ”suruttomien” riveihin vaan ylihärmäläisen kolportöörin Kaarlo Rahikaisen raportista käy ilmi syvien kansanrivien körttiläisyys. Rahikainen kuvaa ”vanhan viheliäisen körtti-opin” olevan valitettavan tiukassa Ylistarossa.⁹⁸

Visti esittelee suuntaa antavasti evankelisuuden levinneisyyttä Ylistarossa 1900-luvun alussa julkaisussa Kansanliikkeitten Pohjanmaa. Pitäjän eteläisimmässä kylässä Isokylässä mainitaan evankelisia olevan yli 80 %. Sen sijaan pohjoisimmassa kylässä Untamalassa evankelisia mainitaan olevan Kitinojan rinnalla vähiten eli alle 25 %. Toki Untamalassakin evankelisia mainitaan asuneen. Liikkeen kannatus ei kuitenkaan noussut koskaan mittavaksi kylässä, mistä kertoo esimerkiksi nuorisoseuran puuttuminen. Nuorisoseuran perustaminen kulki usein käsi kädessä evankelisen liikkeen kannatuksen kanssa ja Ylistarossa nuorisoseuroja perustettiin liikkeen suurimmille kannatusalueille, kuten Isoonkylään, Topparlaan ja Kainastolle.⁹⁹ Untamalassakin toki muutama mielti nuorisoseuran perustamista, mutta Sanna Sippolan muistelun mukaan ajatus torpattiin heti alkuunsa:

Täällä ei ole koskaan puuhattu nuorisoseuraa. Joskus kun minä olin aivan nuori, muistan että täällä oli muutama seppä ja joku heistä oli sanonut, että tänne pitäisi saada nuorisoseura. Siihen oli kuitenkin joku kylän isäntä vastannut: ”Kyllä se aate kualoo heti synnytystuskihinsa.”¹⁰⁰

Hagmanin mukaan heränneet Ylistarossa karsastivat nuorisoseurojen lisäksi evankelisten rukoushuoneitakin. Rukoushuoneita kutsuttiin heränneiden keskuudessa ”puukirkoiksi” tai jopa ”pirun kirkoiksi”. Kotiseuroihin saatettiin osallistua liikkeiden rajojen yli, mutta rukoushuoneissa ei heränneitä näkynyt vierailijoina. Untamala piti tiukasti körttiläisyydestä kiinni 1900-luvullekin tultaessa. Ainoastaan Nortusen ja Koiviston talot mainitaan evankelisten seuratalona Untamalassa.

⁹⁶ Visti 1981, 74–75.

⁹⁷ Hagman 1978, 24–25.

⁹⁸ Hagman 1978, 25.

⁹⁹ Visti 1981, 76.

¹⁰⁰ SKS KKA 4. Sippola, Sanna.

sa.¹⁰¹ Sanna Sippolan mukaan evankelisista ei kuitenkaan ollut haittaa kylässä, vaan hän kuvaili tilannetta sangen sopuisaksi:

Tämä on körttikylä, mutta evankelisia on muutamia ainakin Alapäässä, esim. Koi-vistot. Kyllä hekin käyvät körttiseuroissa, mutta kai he äänestävät evankelisia. Kylä kyllä jotenkin hapattaa, heidän kanssaan ei ole minkäänlaisia hankaluuksia eikä kankeutta.¹⁰²

Karkeasti ottaen siis Ylistaro jakaantui herännäisyyttä kannattaviin kyliin ja evankelisuutta kannattaviin kyliin. Untamala liittyi ensiksi mainittuihin. Pienessä pitäjässä saati Untamalan kylässä ei kuitenkaan hyljeksitty toisia, vaan kokemustiedonkin mukaan kaikki kävivät kaikkien seuroissa.¹⁰³

5. Ensin herätys, sitten valistus

5.1. Lukutaito Ylistarossa

Lukutaitoa Suomessa on tutkittu melko paljon. Hyvän kuvauksen suomalaisten lukutaidosta antaa esimerkiksi Esko M. Laine, joka huomauttaa, että 1600-luvulta 1800-luvulle Suomi voidaan karkeasti jakaa itään ja länteen: idässä lukutaito on selkeästi heikompaa kuin lännessä. Tässä tutkimuksessa pidän Länsi-Suomen hyvää lukutaitoa 1800-luvulle tultaessa yleistettävissä olevana tietona myös Ylistaroon ja sitä myöden Untamalaan. Koska kerätyn aineiston laajuus Untamalassa oli yllättävä seikka, on syytä olettaa, että untamalalaiset olivat viimeistään 1800-luvulle tultaessa lukutaitoista kansaa ja halukkaita lukemaan kirjoja. Seuraavaksi käyn läpi hieman lukutaidon kehittymistä yleensä sekä ylistarolaisten lukutaidon kehittymistä suurimmaksi osaksi Ylistarolaisten historian perusteella.¹⁰⁴

Suomessa 1600-luvun puolivälin tienoilta lähtien uskonnollisuutta leimasi vahvasti luterilainen ortodoksia. Kirkko katsoi, että se pystyi valvomaan paremmin kristinopin opetusta ja tärkeimpien uskonkappaleiden osaamista kansan keskuudessa, mikäli kirkkokansa oli lukutaitoista. Niinpä lukutaidon edistämisestä tuli ennen muuta luterilaisen kirkon ajama asia.¹⁰⁵ Ensimmäinen käännekohta kansan opettamisessa oli, kun Turun piispa Ericus Eri Sorolainen alkoi 1600-luvun alussa julkaista suomenkielistä uskonnollista kirjallisuutta opettamisen tueksi. Ericus Ericin Vähäkatekismusta käytettiin aktiivisesti, kunnes piispa Johannes Gezelius vanhemman (1615–1690) katekismus vähitellen syrjäytti sen.¹⁰⁶

¹⁰¹ Hagman 1978, 98–100.

¹⁰² SKS KKA 4. Sippola, Sanna.

¹⁰³ Evankelisuuden vaikutuksista Ylistarossa myöhemmin ks. Teemu Kakkurin väitöskirja (2011).

¹⁰⁴ Laine Esko M. 2002, 20–21.

¹⁰⁵ Laine Esko M. 2002, 17–18.

¹⁰⁶ Laine Tuija 2008, 21.

Yxi paras lasten tawara on piispa Johannes Gezelius vanhemman vuonna 1666 julkaisema oppikirja, joka sisälsi aapisen ja katekismuksen. Tämä kirjanen tehtiin ennen kaikkea kirkon lukutaidon opettamisen tarpeisiin, kun piispa Gezelius kehotti rovasteja pitämään huolen seurakuntalaisten lukutaidosta. Lukutaitoa alettiin valvoa seurakunnissa lukukinkereillä vuodesta 1680 lähtien ja kinkereiden asema vahvistettiin 1686 vuoden kirkkolaissakin.¹⁰⁷ Lukukinkereillä tärkein käytetty kirja oli kuitenkin katekismus, mikä useimmista taloista löytyikin. Gezeliuksen mielestä ”yksinkertaisimmankin kansalaisen velvollisuuksiin kuului kaikkien uskonkappaleitten opetteleminen.”¹⁰⁸

Tuohon aikaan Ylistaro kuului Isonkyrön seurakuntaan ja piispa Gezelius vanhemman tekemät piispantarkastukset Isossakyrössä kattoivat siis Ylistaronkin. Vuoteen 1680 olivat isokyröläiset saaneet piispalta vain valituksia lukutaidon huonosta tasosta ja 1686 piispa edelleenkin arveli isokyröläisten laiminlyövän kristinopin kappaleiden opettelua – tuohon aikaan lukutaito ja kristinopin osaaminen kulkivat pitkälti käsi kädessä. Tämän johdosta Gezelius vanhempi alkoi uhkailla isokyröläisiä jo maallisellakin tuomioistuimella. Kirkon piirissä olevat kannustimet lukemisen opetteluun, kuten lupa ehtoolliselle osallistumiseen ja sitä myötä lupa avioliittoon, eivät näyttäneet kannustavan isokyröläisiä tarpeeksi.¹⁰⁹

Gezelius vanhemman pojan Gezelius nuoremman (1647–1718) tultua piispaksi vuonna 1690 alettiin havaita muutoksia isokyröläisten lukutaidossa. Vuonna 1690 katekismuksen lukemisessa oli edistytty ja vuonna 1694 suurin osa osasi lukea ja tämän hyvän lukutaidon kerrotaan pitäneen tasonsa vielä vuoden 1724 rovastintarkastuksessa.¹¹⁰ Ylistarossa lukkarin pestiä tuohon aikaan hoiti Antti Olavinpoika ja 1726 hänen ansiostaan rovastintarkastukseen kirjattiin lähes erinomainen lukutaito koko pitäjän osalta. Ylistaro ja Isokyrö olivat myös edelläkävijöitä rippikoulun suhteen, jota alettiin pitää jo vuonna 1737.¹¹¹ Esko Palo kertoo Untamalan kirjassa kylän koulutustilanteesta, että 1800-luvun lopulla seurakunnan kiertokoulu opetti Untamalassa ja sille oli myös kysyntää ennen varsinaisten koulujen perustamista.¹¹²

Puhuttaessa 1600–1700-lukujen Suomesta herää helposti kysymys, missä painettiin ruotsinkielien lisäksi suomenkielisiä kirjoja tavallisen kansan luettavak-

¹⁰⁷ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 231–232.

¹⁰⁸ Laasonen 1977, 262.

¹⁰⁹ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 232.

¹¹⁰ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 232–233.

¹¹¹ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 393.

¹¹² Palo 2007, 223–224.

si. Sakari Holman tutkimuksen *Myöhäisemmän herännäisyyden synnyn edellytyksiä Lapuan seudulla 1800-luvun alussa* mukaan tukholmalainen kirjapaino Wilde alkoi painaa suomenkielisiä hartauskirjoja vuodesta 1732 lähtien. Wilden kirjapaino painoi ainakin Freseniukset kirjoja sekä Wegeliuksen postilloja. Holma kertoo, että 1700-luvulla pohjalainen murre oli kirjailijoiden suosiossa, joten pohjalaisten on ollut helppoa harjoittaa ulkolukutaidon lisäksi myös sisälukutaitoa uusien kirjojen parissa.¹¹³ Samoin Tuija Laine teoksessaan *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita* mainitsee Wilden kirjapainon olleen avainasemassa elvyttämässä uskonnollisen peruskirjallisuuden levittämistä suomalaisten käsiin isonvihan jälkeen.¹¹⁴

Tuija Laineen mukaan 1600-luvulla Pohjanmaalla vallitsi kauppapakko, minkä vuoksi kaupanteko rajoitettiin Turkuun ja Tukholmaan. Kirjojen kannalta Tukholma oli kuitenkin hyvä kohde, koska Tukholmassa sijaittivat ne muutamat kirjapainot, joista pystyi hankkimaan ruotsinkielistä kirjallisuutta, mutta myös suomenkielistä. Tukholmasta siis levisi ulkomaalainen, lähinnä saksalainen ja englantilainen, hartauskirjallisuus Suomen rannikkokaupunkeihin kiertävien kirjakauppiaiden, kolportöörien, mukana.¹¹⁵ 1730-luvulta lähtien kirjallisuutta kulkeutui Pohjanmaalle ennen kaikkea separatistien¹¹⁶ välityksellä, joiksi Laine mainitsee Erikssonin veljekset. Separatistit levittivät lähinnä pietististä kirjallisuutta käsinkirjoitettuna kopioina.¹¹⁷

Ilkka Huhdan mukaan 1800-luvulla herännäispapit olivat innokkaita kirjojen kääntämisessä, kirjoittamisessa, kustantamisessa ja levittämisessä. Lukutaito on luonnollisesti kasvanut sitä mukaan, kun suomenkielisiä kirjoja on alkanut virrata kansan käsiin.¹¹⁸ Tämä on eittämättä ollut yksi vaikuttava tekijä untamalalaisten yksityiskirjastojen laajuuteen. Onhan Untamala ollut vahvasti useiden herännäispappien, jopa -johtajien vaikutuksen piirissä.

Merkittävä seikka Untamalan kohdalla on se, että vielä 1880-luvulla Suomessa suurimman osan lukutaito oli vielä keskimääräistä heikompi, mikä tarkoittaa karkeasti, että kansalla oli ulkolukutaitoa, mutta ei sisälukutaitoa. Tämä puolestaan johtaa Huhdan mukaan siihen, ettei kirjoilla ole kysyntää, ellei osata lukea

¹¹³ Holma 1968, 65–66.

¹¹⁴ Laine Tuija 2006, 145.

¹¹⁵ Laine Tuija 2000, 247–248.

¹¹⁶ Separatistilla tarkoitetaan tässä radikaalipietistejä, jotka halusivat erottautua luterilaisen ortodoksian leimaamasta valtiokirkosta. Separatistit kritisoiivat kollektivismia, joka heidän mukaansa rajoitti uskon tulehisen yksilöiden osaksi.

¹¹⁷ Laine Tuija 2000, 258, 262.

¹¹⁸ Huhta 2007, 64.

kuin usein siteerattuja Raamattua ja Katekismusta.¹¹⁹ Ylistarolaisten lukutaito jo 1800-luvun puolivälissä sen sijaan oli keskimääräistä parempi ja Untamalasta kerätty aineisto lisäksi osoittaa, että jokaisessa talossa on kirjoja, joiden paino- tai omistusvuosi on vuotta 1880 varhaisempi, jopa reilusti varhaisempi. Eikä ainoastaan Raamatuissa tai katekismuksissa, vaan tuohon aikaan harvemmin rahvaan keskuudessa luetussa hartauskirjallisuudessa. Tällaisia kirjoja olivat esimerkiksi:

- Gouge, Thomas: Sana syntisille ja sana pyhille eli ylösherätys suruttomille ja ylöskehoitus uudesta kohonneille sieluille (Untamalassa 1829)
- Bunyan, John: Yhden kristityn waellus Autuahan ijankaikkisuuteen (Untamalassa 1835)
- Jonas, Ramus: Lyhy ja arwamatoin Armon Aika (Untamalassa 1808)
- Topp, Peter: Huutavan ääni korwesta lunastetuille sieluille (Untamalassa 1841)
- Arndt, Johann: Ensimmäinen kirja totisesta kristillisyydestä (Untamalassa 1837)

Lisäksi Tapani Koivusalo kirjoittaa Untamalan kirjassa, että Untamalassa ukoiksi 1850-luvun tienoilla nousseet Matti Peräsarka ja Esaias Untamala osasivat jo lukea ja tutkia Raamattua. Esaias Untamalalla oli tietävästi laaja yksityiskirjasto niin hengellistä kuin historiallistakin kirjallisuutta.¹²⁰ Pilkahduksen 1800-luvun kinkeriperinteeseen tuo ylistarolaisen Jaakko Hölsön (s.1881) muistelo kirkkohera Salomon Hirvisen vaatimuksista:

Hirvinen (Salomon 1881–1893) oli evankelissuuntainen pappi. Hän oli hyvin tiukka lukutaidon vaatimuksissansa ja kaiken järjestyksen valvoja-. Se valvoi hyvin kinkeillä ja lukutaidon vaatimukset olivat kovat. Piti osata Pitkän Katekismuksen tarkoin ja vanhempiakin ihmisiä luetettiin silloin aivan säännöllisesti. Hirvinen sanoi, että näyttää olevan niin hyvät lukumerkit, että panee nyt vain lantin tänne ja se riittää. Jos oli huonot lukumerkit, tutkittiin tarkoin. Piti näyttää, onko yhtään parantunut.¹²¹

Lukutaitoa edistävää toimintaa Suomessa oli tietenkin myös kirjastolaitoksen synty. Kansanvalistusaate sai ylioppilaita liikkeelle 1840-luvulla perustamaan kirjastoja kansalle. Ylistaroon ensimmäinen kirjasto perustettiin kirkon sakaristoon ja perustamisen alullepanijana oli seurakunnan kappalainen Henrik Aspelin. Kunnan kirjasto ei kuitenkaan ollut ainoa laatuaan Ylistarossa, vaan kirjastoja perustettiin myös kyliin ja nuorisoseuroille ja vähitellen myös kouluihin. Vuonna

¹¹⁹ Huhta 2007, 64.

¹²⁰ Koivusalo 2007, 121, 124; Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 399.

¹²¹ SKS KKA 1. Ylistaro 6.

1890 kunnan kirjaston lisäksi kirjastoja perustettiin Heikkolan, Kainaston, Kintinoja, Topparlan ja Untamalan kylään. Vuosisadan vaihteessa Untamalan kirjastossa oli 150 nidettä, kun kunnan kirjastossa oli 326 nidettä.¹²² Kirjastolaitos ei kuitenkaan kuulu laajemmin tämän tutkimuksen piiriin, koska tämän tutkimuksen tarkoituksena on kartoittaa yksityisesti omistettuja kirjoja, niiden lukemista ja kulkeutumista omistajilleen.

5.2. Vilpittömät sivistyksen vaalijat

Viime vuosituhanella tutkijat ovat esittäneet näkemyksiä siitä, että herätysliikkeisiin sitoutuminen ei olisi kummunnut pelkästään tarpeesta kanavoidsa omaa uskonnollisuutta vaan teologisten ja aatehistoriallisten taustavaikuttimien lisäksi sitoutumiseen on vaikuttanut vahvasti ihmisten sosiaalinen tausta. Heikki Ylikangas esitti teoksessaan *Körttiläiset tuomiolla* (1979), että herätysliikkeisiin sitoutumisella oli muitakin merkityksiä ihmisille kuin pelkästään uskonnollisia. Hänen mukaansa ei voi olla sattumaa, että esimerkiksi herännäisyyteen liittyivät suurimmaksi osaksi nykyilmauksin sanottuna ”modernisoitumassa” olevat talonpojat ja papit.¹²³

Ilkka Huhdan mukaan Juha Siltala tekee suoria johtopäätöksiä Ylikankaan näkemyksistä psykohistoriallisessa teoksessaan *Suomalainen ahdistus* (1992). Siltala esittää, että herännäisyyteen liittyneet talonpojat näkivät herätysliikkeeseen sitoutumisen olevan kanava taloudellis-sosiaaliseen nousujohteeseen. Siltala ei kuitenkaan näe, että heränneet olisivat tietoisesti pyrkineet sääty-yhteiskunnan murtamiseen vaan herätysliikkeiden voittokulku kohti kansalaisyhteiskuntaa oli pikemminkin osa modernisoitumista kuin laskelmoitu reaktio.¹²⁴ Myös Olli Viitaniemi liittyy tähän näkemykseen tutkimuksessaan Malmivaaran virsiuudistuksen liittymisestä raitistamisen diskurssiin. Tämä tapahtui kuitenkin vasta vuosikymmeniä Paavo Ruotsalaisen ajan jälkeen.

Tätä näkemystä tukee se, että jo Paavo Ruotsalaisen aikana herännäisyydestä, kuten muistakin herätysliikkeistä¹²⁵, olivat kiinnostuneet koulutetut papit, joilla oli koulutuksen ja ammatinvalinnan myötä henkistä ja teologista pääomaa miettiä uskonnollisia kysymyksiä, jotka aika ajoin koskettivat myös yhteiskunnallisia asioita esivallan harmiksi. Vaikka Paavo Ruotsalainen olikin talonpoikaislähtö-

¹²² Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 668–671.

¹²³ Huhta 2007, 32–34; Ylikangas 1985, 294.)

¹²⁴ Huhta 2007, 34–35; Siltala 1992, 11, 126.

¹²⁵ Esimerkiksi renqvistiläisyydestä ja myöhemmin Hedbergin johtamasta evankelisuudesta.

nen herätysliikejohtaja, antoivat hänen äitinsä puolen säätyläisjuuret¹²⁶ hänelle mahdollisuuden tutustua koulutettuihin henkilöihin jo lapsena. Aikuisiällä herätysliikejohtajana Paavo olikin tiiviisti yhteydessä pappeihin, erityisesti J. Fr. Berghiin, Jonas Lagukseen ja N. G. Malmbergiin kuten myös F. G. Hedbergiin.

Herännäisyyttä johtivat siis alkuajoista lähtien rinnakkain talonpojat ja koulutetut papit. Esivaltaa ei kuitenkaan haluttu tahallisesti kiusata, vaan erityisesti Paavo vaati konventikkeliplakaatin kunnioittamista ja kehotti heränneitä eri puolella Suomea olemaan varovaisia seurojen järjestämisessä. Paavo ei muutenkaan ollut sääty-yhteiskunnan vastustaja ja Remeksen mukaan Paavo ennemmin suosi matalan profiilin pitämistä kuin kovin äänekästä kirkon ja yhteiskunnan soimaamista.¹²⁷ Teemu Kakkurin näkemyksen mukaan Paavo Ruotsalainen on saanut ”ennen näkemättömän merkityksen säätykulttuurin murtajana.”¹²⁸ Näin voidaan kenties päätellä myöhempien aikojen kehityksen valossa, mutta tässä tutkimuksessa kallistutaan Remeksen ja Huhdan esittämiin näkemyksiin, että heränneet tuskin tietoisesti pyrkivät sääty-yhteiskunnan murtamiseen liikkeen yhteisönmuodostamisen aikana 1800-luvulla. Tämä ei kuitenkaan poista Paavon yksinoikeutettua asemaa talonpoikaisena herätysliikejohtajana.

Eivät papitkaan olleet sellaisiin puuhiin suin päin lähdössä, vaan esimerkiksi Johan Fr. Bergh, jota on luonnehdittu myös herännäisyyden gentlemanniksi, kirjoitti heränneille ohjeita¹²⁹ esivallan määräyksien kunnioittamiseksi.¹³⁰ Myös maallikkojohtajien osalta mennään ehkä ylitulkinnan puolelle, mikäli ainakaan yleistäen oletetaan heidän liittyneen tietoisesti modernisoitumisen diskurssiin. Esimerkiksi Raimo Salokankaan & Ulla Ekman-Salokankaan luonnehdinta untamalalaisen maallikkojohtajan Matti Peräsaran liittymisestä ”veneeseen keinuttamiseen, mikä tuntui Pietarissa saakka” on kenties hieman yliampuva. Myöhemmän kehityksen valossa tarkasteltuna näin ehkä voidaankin sanoa, mutta ellei halua tehdä jälkiviisaita johtopäätöksiä tietystä ajasta, on myönnettävä, että Peräsarkakin tuskin ajatteli Pietaria kertaakaan astellessaan Untamalassa körttiukon saappaissa.

Etelä-Pohjanmaalla siis omaksuttiin 1830-luvun kuluessa Paavon esimerkin mukaisesti perinteitä kunnioittava herännäisyys. Kirkossa käytiin ajalle tyypilliseen normaaliin tapaan, toki mielellään kuuntelemassa oman liikkeen pappeja.

¹²⁶ Anna Helena Swan kuului Kiljanderien pappissukuun. Ks. Remes 1995.

¹²⁷ Remes 1995, 119–123.

¹²⁸ Kakkuri 2014, 122–123.

¹²⁹ ”Muutamia ojnennusnuoria niiden armoaetsiväisten sieluiin jälkenelämisexi, joiden tulee toisille ojnennuxexi ja holhomisexi olla.” J. Fr. Berghin ohjeet mm. Rosendal I 1902, 167–169.

¹³⁰ Remes 1995, 120–121.

Tosin Etelä-Pohjanmaalla se ei körteille ollut mikään ongelma, koska herännäispapit olivat tiuhaan levittäytyneet ympäröiviin seurakuntiin. Omaan liikkeeseen liityttiin niin sisäisesti kuin ulkoisestikin, mikä rahvaalle joukolle tarkoitti elämistä omien keskuudessa ja pukeutumista körttipukuun. Säätyläiset saattoivat herätykseen tultuaan omaksua vaatimattomamman ulosannin, mutta varsinkin körtteihin pukeutumista pidettiin vielä sopimattomana.¹³¹ Jonkinasteista yhteiskuntaluokkien sekoittumista yhteinen usko kuitenkin toi jo mukanaan. Rovasti Jaakko Lammi totesi tilanteesta:

Herännäisyyteen tunnustautuneet ovat kuuluneet kaikkiin yhteiskuntaluokkiin, niin talonpoikiin, työläisiin, liike-elämän piiriin kuin säätyläisiinkin. Myös viimeksi mainituista on ollut mukana seuraliikkeessä niin kauan kuin herännäisyyttä on Ylistarossa ollut. Niitä oli mukana silloinkin, kun puhujina seuroissa esiintyi vain maalikkoja (Ukkojen aika). Ylistaron herännäisyyden johtohenkilöinä ovat toimineet valistuneet talonpojat, pappeja kun ei ole ollut. Herännäisyyden henki on vaikuttanut eri kansankerroksia yhdistävänä tekijänä.¹³²

Joka tapauksessa voidaan päätellä, ettei herännäisyys ainakaan alkuaikoinaan tietoisesti liittynyt modernisoitumisen kehitykseen vaan piti kiinni perinteistä ja säännöistä. Kuitenkin koulutetun väen liittyminen liikkeeseen tuo aina mukanaan maailmalta uusia tuulia, jotka lähtevät aikanaan versomaan uudenlaista ajattelua. Tällaisen kehityksen voidaan katsoa lähteneen toden teolla liikkeelle herännäisyydessä ehkä vasta Wilhelmi Malmivaaran ja Mauno Rosendalin noustua liikkeen johtoon.

III Untamalan yksityiskirjastot

6. Kristilliset kirjat Untamalassa

6.1. Kirjoja lukevat körtit

Ilkka Huhdan mukaan herännäisyyttä on kuvailtu sanalla kirjakristillisuus. Tämä tarkoittaa, että niin herätysliikkeen syntymä kuin koko körttiväestön tapakultuuria on alusta asti sävyttänyt uskonnollinen kirjallisuus.¹³³ Juontaahan herätyksen alkaminen jo kirjoja lukeneeseen Liisa Eerikintyttären¹³⁴ ja aikanaan poikkeuksellisen suuren kirjaston omistaneeseen Paavo Ruotsalaiseen¹³⁵ ja myöhemmin juuri herännäispapit olivat innokkaita kirjojen levittäjiä. Yleisestikin maamme herätysliikkeitä loi markkinoita hartaus- ja raamattukirjallisuudelle ja voidaan

¹³¹ Remes 1995, 186.

¹³² SKS KKA 1. Ylistaro 5.

¹³³ Huhta 2007, 66.

¹³⁴ Sulkunen 2000.

¹³⁵ Haavio 1983, 6-7; Huhta 2012.

sanoa suomalaistenkin liittyneen eurooppalaiseen lukemisen vallankumoukseen.¹³⁶ Lisäksi herätysliikkeet tarjosivat uudenlaisen tavan lukea kirjoja kuin esimerkiksi kinkereillä harjoitettu uskonkappaleiden ulkoa toistaminen. Herätyskristillisyyden juuret pietismissä toivat esiin henkilökohtaisen hurskauden harjoittamisen, jota pystyi mitä parhaimmin tekemään vaikkapa omaa Raamattua tutkimalla.

Näiden tietojen valossa on mielenkiintoista, miten selkeä raja kuitenkin lukutaidon osalta piirtyy perinteisten körttialueiden, Pohjanmaan ja Pohjois-Savon, välille. Ilkka Huhdan mukaan Pohjois-Savon osalta on ongelmallista puhua kirjallistumisen kannattelemasta kristillisyydestä, kun harvasta savupirtistä löytyi 1800-luvun puolessa välissäkään Kuopion tuomiokunnan ja käräjäkunnan perukirjojen mukaan katekismusta ja virsikirjaa enempää painettua sanaa. Sen sijaan Pohjanmaalla tutkitut perukirjat paljastavat, että kirjojen omistaminen oli jo 1800-luvun alussa nousujohteessa.¹³⁷ Vaikka Paavo Ruotsalainen olikin perimätiedon mukaan kirjojen lukemiseen mieltynyt savolainen, ei näin idealistista kuvaa voida maalata koko Pohjois-Savon heränneiden ylle. Ylimalkaisia maalailuja tavallisen körttikansan kirjaintoilusta koko Pohjanmaankaan ylle ei tietenkään voi suoraan vetää, mutta ainakin Untamala on osoittautunut jos ei nyt kirjoista villiintyneeksi niin ainakin kirjallistuneeksi kyläksi: useissa taloissa on ainakin yli viisi 1800-luvulla painettua hartaudellista kirjaa Raamatun, katekismuksen ja virsikirjan *lisäksi*. Selvästi tällainen pietismistä perua oleva kristillisyyden ammentaminen kirjoista on ulottanut juurensa myös untamalalaisiin.

Tässä luvussa analysoidaan Untamalasta kerättyä aineistoa. On merkille pantavaa, että kerätty aineisto on yllättävän laaja ja että kylästä löytyi monia kirjoja useista taloista. Parhaimmillaan yhdestä talosta löytyi 38 kirjaa, vähimmillään kaksi – yhteensä 290 kirjaa eli keskimäärin 17 kirjaa taloa kohti. Lisäksi jokaisessa talossa kerrottiin, että kaikki talon alkuperäiset kirjat eivät ole nyt tässä saatavilla, koska niitä oli jo joku vienyt mukanaan tai niitä oli lahjoitettu eri tahoille tai tulipalo tuhonnut. Oman rajoituksensa tutkimukselle tuo siis kirjojen hävikki, joten tässä tutkimuksessa keskitytään vain käsillä olevaan aineistoon. Vertailukoh- tana kuljetan mukana Tuija Kiukaksen (nykyinen Laine) laudaturtyötä mikrotutkimuksena Janakkalassa omistetuista kirjoista.¹³⁸ Kiukaksen tutkimukseen vertai-

¹³⁶ Lukemisen vallankumous –nimitys on peräisin saksalaiselta tutkijalta Rolf Engelsing. Ks. Engelsing 1973.

¹³⁷ Huhta 2007, 67.

¹³⁸ Ks. kirjallisuusluettelossa Kiukas.

lussa on tiettyjä hankaluuksia, koska se sijoittuu hieman varhaisempaan aikaan, vuosiin 1674–1869 ja perustuu nimenomaan perukirja-aineistoon. Käytän Kiukaksen tutkimusta vertailussa soveltuvien osien ja ennen kaikkea toisena paikkakunta-kohtaisena mikrotutkimuksena uskonnollisen kirjallisuuden kartoittamisesta.

Kiukaksen tutkimuksen mukaan Janakkalassa perunkirjoista löytyneiden kirjainaintojen perusteella yhden kirjan omistajia oli runsaasti 1840-luvulla ja viisi kirjaa omistavia eniten 1860-luvulla. Lisäksi yleisesti määrällisesti eniten kirjainaintoja perukirjoissa alkoi olla 1860-luvulla, mikä kertoo kirjojen hankkimisen yleistymisestä 1800-luvun puolivälin tienoilla. Janakkalasta yli kymmenen kirjan yksityiskirjastoja löytyi kaksitoista aikavälillä 1674–1869. Kiukas mainitsee, että suurimman osan näistä suurista kirjastoista omistivat papit ja virkamiehet.

Yleisin kirja Janakkalassa oli virsikirja, toiseksi yleisin Raamattu.¹³⁹ Yksityiskirjastojen laajuuksien eroavaisuuden tärkein selittäjä on todennäköisesti Kiukaksen tutkimuksen varhaisempi aikarajaus; Untamalassa tehdyn tutkimuksen aikarajauksen aikoihin rahvaan kirjallistuminen oli jo hyvässä vauhdissa. Tämä ei kuitenkaan näkemykseni mukaan selitä tilannetta täysin. Janakkala ja Untamala ovat verrattain erikokoiset paikkakunnat, siis itse asiassa Untamala ei ole kunta alkuunkaan vaan kylä. Untamalan koko emäpitäjä Ylistaro olisi paremminkin suoraan verrannollinen Janakkalan kanssa. Untamalasta löytyi yli kymmenen kirjan yksityiskirjastoja kaksitoista, mikä on lähes 70 % tutkituista taloista. Lisäksi yksikään untamalalainen yksityiskirjasto ei ole papin tai papin jälkeläisen eikä ylemmän virkamiehen jälkeläisen kirjasto toisin kuin kaikki Janakkalasta löytyneet yli kymmenen kirjaston yksityiskirjastot. Hartauskirjallisuuden osalta Janakkalassa alemmat yhteiskuntaryhmät, siis talonpojat, torpparit ja käsityöläiset omistivat hartauskirjoja ja postilloja tutkittuna aikana yhteensä 27 kappaletta.¹⁴⁰ Tämä on huomattavasti vähemmän kuin Untamalassa, missä kaikkiaan seitsemässätoista talossa omistettiin jopa 146 hartauskirjaa ja postillaa.

Untamalassa lähes kaikissa taloissa oli ainakin Raamattu tai Uusi testamentti tai molemmat. Vain neljästä talosta ei löytynyt Raamattua, mutta kuitenkin ainakin yksi kappale käyttökirjallisuutta kuten katekismus tai virsikirja. Vanhin vastaan tullut kirja oli Raamattu vuodelta 1758. Myös hartauskirjoja oli kaikissa

¹³⁹ Kiukas 1988, 24–27.

¹⁴⁰ Kiukas 1988, 51.

taloissa lukuun ottamatta yhtä. Joitakin samoja kirjoja löytyi useista taloista, kuten:

- Christian Scriver - Sielun-Aarre
- Martti Lutherin postillat
- Johan Fredrik Berghin postilla
- Friedrich Krummacher - Elija Tisbiläinen
- Johann Arndt - Totisesta kristillisyydestä.

Monissa taloissa oli myös muutamia kirjoja, joita ei muista taloista löytynyt:

- Johann Arndt - Paratiisin yrttitarha, sisältävä Rukouksia Jumalan kuwan uudistukseksi ja elävän uskon harjoittamiseksi
- Wanha virsikirja
- Raamatun tutkisteluja – Jumalallinen aikakausion suunnitelma, ohjausta Raamatun tutkimiseen
- Thomas Wilcox – Kalliit hunajapisarat

Yhteenveto kirjojen lukumääristä talojen mukaan on koottu alla olevaan Taulukko 1:en. Löytyneet kirjat on jaoteltu sisällön perusteella seuraavasti: Kristillinen käyttökirjallisuus, hartaus- ja rukouskirjallisuus sekä muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet.

Taulukko 1: Kirjojen jaottelu talojen mukaan

Talo	Kristillinen käyttökirjallisuus	Hartaus- ja ruko- uskirjallisuus	Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet	Kaikki yhteensä / talo
Talo 1	8	21	7	36
Talo 2	13	9	2	24
Talo 3	1	5	5	11
Talo 4	4	0	3	7
Talo 5	6	19	7	32
Talo 6	2	7	2	11
Talo 7	8	24	6	38
Talo 8	15	12	7	34
Talo 9	11	5	4	20
Talo 10	2	7	3	12
Talo 11	4	12	2	18
Talo 12	1	1	0	2
Talo 13	3	1	0	4
Talo 14	5	5	3	14
Talo 15	2	2	2	6
Talo 16	2	1	0	3
Talo 17	1	15	3	19
Yhteensä	88	146	56	290

Yhteenvedo kirjojen lukumääristä teoksen tai alkuperän mukaan on koottu alla olevaan Taulukko 2:en.

Taulukko 2: Kirjojen jaottelu tyyppin tai alkuperän mukaan

Teos / alkuperä	Lkm
Kristillinen käyttökirjallisuus	Yhteensä 88
Raamattu	21
Uusi testamentti	15
Katekismus	9
Virsikirja	20
Siionin virret	11
Virsi- ja evankeliumikirja	12
Hartaus- ja rukouskirjallisuus	Yhteensä 146
Suomalaiset	38
Saksalaiset	70
Englantilaiset	14
Pohjoismaiset	9
Amerikkalaiset	6
Ei tietoa kirjoittajasta tai alkuperästä	9
Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet	Yhteensä 56
Hengellinen kuukauslehti	14
Herännäisyyden historiakuvaukset	16
Kristillisten liikkeiden tai järjestöjen julkaisut	6
Romaanit ja muu kirjallisuus	20
Kaikki kirjat yhteensä	290

Näin laajojen yksityiskirjastojen löytyminen Untamalasta herättää helposti kysymyksen, mistä voidaan tietää kirjojen olleen varhaisten untamalalaisten kirjoja, eikä esimerkiksi uusien miniöiden tai vävyjen sinne myöhemmin tuomia. Kysymys saa vastauksensa, kun tarkastellaan kirjoihin kirjoitettuja omistus- ja muistokirjoituksia. Tällaisia kansimerkintöjä oli suurimmassa osassa kirjoja, joissakin näkyi vielä omistamisen jatkumo ”isältä pojalle”. Muutamit kirjojen omistajat voidaan identifioida jopa Untamalan kirjan avulla, jossa on artikkeleita kylän merkittävimmistä taloista ja niiden asukkaista. Eräästä kirjasta ei esimerkiksi löytynyt painovuotta, mutta kannessa oli omistuskirjoitus Jeremias Jeru Piuholalta, joka oli Untamalan ukon Matti Peräsaran poika 1800-luvun lopulla.¹⁴¹ Alla ole-

¹⁴¹ Koivusalo 2007, 120.

vassa Taulukko 3:ssa on eritelty omistuskirjoitukset koko aineistosta. Taulukko on jaoteltu seuraavasti: jokaisen kategorian osalta omistuskirjoitukset on eritelty siten, onko kirjassa mainittu vain yksi omistaja, onko nähtävissä omistamisen jatkumo, onko kirja lahja tai esimerkiksi muisto rippikoulusta ja lopuksi kirjat joissa ei ollut minkäänlaista omistusmerkintää. Lisäksi samat jaottelut on tehty erikseen mukaan, onko omistus päivätty 1700-, 1800- vai 1900-luvulla ja jatkumoiden osalta siihen vuosituhanteen, milloin ensimmäinen omistaja on kirjan päivännyt.

Taulukko 3: Omistuskirjoitusten jaottelu kategorioiden ja vuosituhansien mukaan

	1700-luku	1800-luku	1900-luku
Kristillinen käyttökirjallisuus			
yksi omistaja	2	30	28
omist. jatkumo	-	8	-
lahja/muisto	-	2	7
ei mainittu omist. 28			
Hartaus- ja rukouskirjallisuus			
yksi omistaja	-	35	45
omist. jatkumo	-	9	8
lahja/muisto	-	2	2
ei mainittu omist. 24			
Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet			
yksi omistaja	-	5	24
omist. jatkumo	-	2	3
lahja/muisto	-	-	2
ei mainittu omist. 24			
Yhteensä	2	93	119
Yhteensä omistuskirjoitettuja 214			

Taulukko 3:sta on nähtävissä, että suurin osa koko aineiston kirjoista on omistusmerkitty. Tarkemmin 290 kirjasta 214 on omistusmerkitty eli 74 % kaikista Untamalasta kerätyistä kirjoista. Siitä voidaan päätellä, että ainakin suurin osa kirjoista on varmasti ollut kylässä ja siellä asuvilla ihmisillä tutkittavana aikana eli ennen vuotta 1920. Ennen kaikkea kuitenkin vanhojen omistajien identifioiminen varhaisiksi untamalalaisiksi onnistui nykyisten omistajien avulla. Kirjoja luetteloidessani innokkaat nykyiset omistajat muistelivat mielellään seikkaperäisillä

tarinoilla isoisiaan ja isomummojaan, joiden kirjoja sain kunnian tutkia. Esimerkiksi erään talon kirjasta: Sana kiusatuille sieluille (Rosendal, 1892) ja kannessa omistuskirjoitus: ”Omistaa Jaakko Wiitasalo Untamalassa 1900”.¹⁴²

6.2. Kristillinen käyttökirjallisuus

Kristillisellä käyttökirjallisuudella tarkoitetaan peruskirjallisuutta, mitä yleensä kodeista löytyi tuona aikana. Käyttökirjallisuuteen lukeutuvat Raamatut, Uudet testamentit, katekismukset, virsikirjat ja Siionin virret sekä virsi- ja evankeliumikirjat. Kaikkiaan käyttökirjallisuutta Untamalasta löytyi 89 kirjaa. Tämä oli kuitenkin reilusti vähemmän kuin kategoriassa hartaus- ja rukouskirjallisuus.

Katekismus on ensimmäisiä kirjoja, joita suomalaiset ovat omistaneet,¹⁴³ Raamattuja ja virsikirjoja on usein kristillisissä kodeissa monia erilaisia. Kuitenkaan näitä kirjoja ei ollut Untamalan taloissa mitenkään ylitsepursuavan paljon. Mukana on myös neljä taloa, joista ei löytynyt Raamattua ollenkaan. Mielenkiintoisen vertailukohdan tuovat Janakkalassa omistetut Raamatut. Kiukaksen mukaan Raamattujen omistaminen nousee ”räjähdysmäisesti” 1830-luvulla ja Raamatut ovat nimenomaan 1830-luvulla painettuja. Kiukas arvelee Raamattujen yleisyyden 1830-luvulla johtuvan Suomen Piiphiaseuran haaraosaston perustamisesta Hämeenlinnaan.¹⁴⁴ Sen sijaan Untamalasta ei löytynyt yhtään 1830-luvulla painettua Raamattua. Piiphiaseuran toiminnasta ja vaikutuksista Untamalassa enemmän luvussa ”7.1.1. Englannin ja ulkomaan Piiphiaseura”. Untamalassa ei myöskään näy raamattukirjallisuuden käyrän erityistä nousua tai laskua vuosien kuluessa. Suurin osa raamattukirjallisuudesta on painettu vuosisatojen vaihteen tuntumassa, vain muutamia varhaisempia painoksia tai lähempänä 1920-lukua painettuja. Vain kahdesta talosta löytyi virsikirja, joka sisältää muun muassa ”1. Katekismus wirsiksi tehty” tai Wirsii- ja evankeliumikirjoja. Samaten vain kahdessa talossa oli vanha almanakka, joka sisälsi vuodenvieron tapahtumia ja tärkeimpiä kirkkovuoden tekstejä ja wirsiiä. Wirsikirjoja oli 20 ja Siionin wirsiiä 11 kappaletta. Wirsikirja oli jo 1700-luvulla yleisin kirja, jonka varattomampikin henkilö saattoi omistaa.¹⁴⁵ Kaksi Malmivaaran Siionin Wirsien nuotit -teostakin löytyi.

Katekismuksien osalta Untamalan aineisto ja Janakkalassa tehty tutkimus saavat yhtymäkohdan. Untamalassa katekismuksien määrä peruskirjallisuudessa

¹⁴² Omistuskirjoituksia en ole jättänyt näkyviin tämän työn aineistoon tietosuojaan vuoksi. Omistuskirjoitukset löytyvät omasta tutkimusarkistostani.

¹⁴³ Laine Tuija 2006, 97.

¹⁴⁴ Kiukas 1988, 42.

¹⁴⁵ Kiukas 1988, 39.

oli pienin, vain yhdeksän kirjaa. Saman huomion Kiukas teki Janakkalassa. Kiukas luettelee katekismuksen vähäisyyden mahdollisiksi syiksi sen ahkeran käytön, minkä vuoksi kirjat kuluivat nopeasti sekä sen, että virret sisälsivät paljon katekismuksen opinkappaleita. Se vähensi erillisen kirjan tarvetta.¹⁴⁶ Samat syyt ovat yhtä mahdollisia ja päteviä myös Untamalassa.

6.3. Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Hartaus- ja rukouskirjat on jaoteltu alkuperän mukaan eli suomalaiset (37), saksalaiset (70), englantilaiset (14), pohjoismaiset (9) ja amerikkalaiset (6) kirjat sekä kirjat, joiden kirjoittajaa eikä muutakaan alkuperää ollut mainittu (9). Kirjoja löytyi yhteensä 146. Kuten edellä on mainittu, tämä on huomattavasti enemmän kuin käyttökirjojen osuus. Yhdestä talosta löytyi tämän kategorian kirjoja peräti 24 kappaletta. Samanlaisen tuloksen suhteessa omaan aineistoonsa sai myös Kiukas Janakkalassa. Kiukaksen mukaan henkilö omisti Janakkalassa yleisemmin hartauskirjan tai postillan kuin Raamatun.¹⁴⁷

Saksalaisia hartauskirjoja löytyi siis eniten. Martti Lutherin teokset (13) sekä Christian Scriverin *Sielun-Aarre* (15) olivat hyvin edustettuina. Sen sijaan Luther ei ollut suosittua Janakkalassa. Kiukaksen mukaan tämä on melko normaali 1800-luvun ilmiö, eli kansan keskuudessa Lutheria tunnettiin vielä vain vähän Vähäkatekismusta lukuun ottamatta. Löytyneet Lutherin teokset Kiukas liittää evankelisen liikkeen saapumiseen Janakkalaan 1860-luvulla. Sitä aikaisemmat Lutherin kirjojen painosten Kiukas arvelee myös olevan myöhemmin evankelisilta hankittuja.¹⁴⁸ Scriveriä Kiukas ei mainitse ollenkaan.

Johann Friedrich Freseniuksen Wiheliäisen syntisen vanhurskauttamisesta Jumalan edessä löytyi Untamalasta kaikkiaan seitsemän kappaletta ja Johann Arndtin teoksia yhteensä 12 kappaletta, joista yhdeksän oli Totisesta kristillisyydestä ja kolme Paratiisin yrttitarhaa. Sen sijaan Johan Philip Freseniuksen *Rippi- ja Herran Ehtollis-Kirjaa* löytyi vain neljä kappaletta. Friedrich Krummacherin teoksia löytyi 11 joista kuusi oli Elija Tisbiläistä. Eräästä talosta löytyi myös yksi herrnhutilaishenkinen teos eli David Hollatzin *Armon järjestys autuuteen*. Janakkalasta Kiukas löysi edellä mainituista Arndtin teoksia, Freseniuksen *Rippi- ja Herran Ehtollis-Kirjan* sekä Hollatzin teoksen. Lisäksi Johann Gerhartin *Pyhät*

¹⁴⁶ Kiukas 1988, 45.

¹⁴⁷ Kiukas 1988, 49.

¹⁴⁸ Kiukas 1988, 69–70.

tutkistelemukset ja Jokapäiväinen jumalisuuden harjoitus oli paikkakuntia yhdistävä kirja.

Suomalaisten kirjoittamista hartauskirjoista parhaiten oli edustettuna Postilla eli Saarnakirja, koottu tohtori Johan Fredrik Bergh-wainajan jäljelle jääneistä saarnoista ja saarnan juurista. Tätä kirjaa löytyi kahdeksan kappaletta. Lisäksi muita niin kutsuttuja suomalaisia alkuperäispostilloja löytyi Juhana Wegeliuksen Se Pyhä Ewangeliumillinen walkeus Taiwaallisessa opissa ja Pyhässä Elämässä (4) ja Antti Björkqvistin Uskon harjoitus autuuteen (3).

Untamalasta löytyi myös englantilaista hartauskirjallisuutta. John Bunyan näyttää olleen suosituin englantilainen Untamalassa. Hänen kirjojaan löytyi 11, jotka edustivat laajasti hänen tuotantoaan. Thomas Gougen kirjoista löytyi yksi eli Sana syntisille ja sana pyhille eli ylösherätys suruttomille ja ylöskehoitus uudesta kohonneille sieluille ja samoin Thomas Wilcoxin Kalliit hunajapisarat -kirjaa tuli vastaan vain yksi kappale. Janakkalasta ei löytynyt yhtään englantilaista kirjaa, mitä Kiukas hämmästelee. Kiukas arvelee sen johtuvan anglosaksisen kirjallisuuden korostukseen ratkaisukristillisyydestä, mikä ei sopinut janakkalalaiseen vanhaluterilaisuuteen.¹⁴⁹ Kiukaksen tekemien vertailujen mukaan herännäisyys- ja rukoilevaisuusalueilla esimerkiksi Iisalmessa ja Eurajoella esiintyi enemmän anglosaksista kirjallisuutta, kuten Gougea, Toppia, Wilcoxia ja Bunyania.¹⁵⁰ Suuri eroavaisuus Untamalan ja Janakkalan välillä anglosaksisen kirjallisuuden osalta selittyy tutkimuksien erilaisella aikarajauksella. Tosin kaksi Bunyanin teosta Untamalassa ovat painovuodeltaan 1835 painoksia, mikä osuu myös Janakkalassa tehdyn tutkimuksen aikarajaukseen.

6.4. Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet

Tämän kategorian teoksia, eli herännäisyyden historiakuvaus- ja hengellisiä kuukauslehtiä sekä muita kristillisiä lehtiä ja kristillisiä romaaneja taloista löytyi yhteensä 56 kappaletta. Herännäispappi ja -kirjailija Aukusti Oravalan romaaneja löytyi kahdeksan kappaletta joista neljä oli Erämaan Profeettaa. Mauno Rosendalin Suomen Herännäisyyden historiaa löytyi viisi ja Wäinö Malmivaaran Herännäisyyden vainioilta kolme kappaletta. Hengellisiä kuukauslehtiä löytyi lähes joka talosta useampia, samoin erinäisiä kristillisten yhteisöjen tai liittojen julkaisuja tai tervehdyksiä.

¹⁴⁹ Kiukas 1988, 69.

¹⁵⁰ Kiukas 1988, 72.

Herännäispapit perustivat jo 1830-luvun kuluessa jopa kaksi lehteä liikkeen äänenkannattajiksi. N. G. Malmberg, Jonas Lagus ja J. Fr. Bergh perustivat lehdet *Tidningar i Andeliga Ämnen* ruotsinkieliselle sivistyneistölle sekä *Hengellisiä Sanomia* ruotsinkieliselle suomenkieliselle rahvaalle. Lehdet ilmestyivät vain vuosina 1836–1838.¹⁵¹ Malmberg tuli Lapualle vasta vuonna 1839. Vaikka Malmberg tunnettiin aktiivisesta kirjamyyntitoiminnasta, ei *Hengellisiä Sanomia* lehteä kuitenkaan löytynyt yhtäkään Untamalasta. Vaikka tämä selittyneekin sillä, että lehden ilmestyminen loppui juuri ennen Malmbergin Lapualle tuloa, olisi muutama kappale voinutkin eksyä myös untamalalaisten käsiin. Tosin tuohon aikaan tuskin aikakauslehden lukemiselle oli paljonkaan ylimääräistä aikaa tai tilaamiseen rahaa. Untamalan osalta sanotaankin, että vuosikymmeniä myöhemmin Malmivaaran *Hengellinen* kuukauslehti oli edelleen ainoa lehti, joka taloihin tuli.

6.5. Aineiston vertailu hartauskirjallisuuden tutkimukseen

Jaakko Haavio luettelee kirjassaan *Ukko-Paavon eväät* kattavasti Paavo Ruotsalaiselle tärkeät kirjat. Haavio luonnehtii kirjakokoelmaa sangen ”laajaksi, kansainväliseksi ja jopa ekumeeniseksi.”¹⁵² Nämä kirjat levittäytyivät aikanaan Paavon silmien eteen julistaen sitä aitoa Jumalan sanaa, jota reformaation oppineet Raamatusta levittivät ja mitä Paavokin halusi eteenpäin viedä.

Kukin niistä [kirjoista] teroitti oppia uskonvanhurskaudesta, ei pelkkänä oikeana opina, joka voidaan tietopuolisesti ”aivu-uskolla” omaksua, vaan Jumalan lahjana, joka vuodatetaan sydämeen Pyhän Hengen kautta ja tekee ihmisestä Kristuksen seuraajan, uskollisen kilvoittelijan, joka niin pahana kuin pyhänä pitäytyy Jumalan sanan lupauksiin.”¹⁵³

Nämä kirjat tulivat vastaan Untamalassa yksi toisensa jälkeen ja vieläpä melko lukuisina: Juhana Wegeliuksen ja Anders Björkqvistin postillat, Johan Philip Freseniuksen *Rippi-* ja *Herran Ehtollis-Kirja*. Haavion mukaan Wegeliuksen postilla nousi Ruotsalaiselle yhdeksi tärkeimmäksi kirjaksi Wilcoxin rinnalle. *Rippi-* ja *Herran Ehtollis-Kirjasta* Paavon tiedetään sanoneen: ”Siinä on kaikki, mitä kristitty tarvitsee.”¹⁵⁴ Jotakin Ruotsalaiselle hyvinkin tärkeää lukemistoa sen sijaan löytyi vähemmän, mutta yhtä kaikki ainakin yksi kappale hyvin monista, kuten Thomas Wilcoxin *Kalliit hunajapisarat*, Peter Toppin *Huutavan ääni korvessa* tai David Hollatzin *Armon järjestys* autuuteen. Samoin John Bunyan oli

¹⁵¹ Remes 1995, 136–137.

¹⁵² Haavio 1983, 8.

¹⁵³ Haavio 1983, 8.

¹⁵⁴ Haavio 1983, 7.

Untamalassa hyvin edustettuna ja yksi Thomas Gougenkin teos löytyi, se Ukko-Paavollekin rakas Sana Syntisille ja Sana Pyhille.¹⁵⁵

Teoksessaan *Rukoilevaisten kirjoja* Osmo Tiililä esittelee kirjat, jotka ovat vaikuttaneet maamme vanhimman herätysliikkeen rukoilevaisuuden muodostumiseen ja oppiin. Rukoilevaisuus ja herännäisyys ovat kehittyneet rinnakkain varsinkin Länsi-Suomessa ja saaneet vaikutteita toisistaan, ja siksi on mielekästä verrata hieman körttikylän kirjoja rukoilevaisten kirjoihin.

Tiililä erottelee kirjassaan 91 eri kirjoittajaa, joiden kirjoittamia kirjoja Untamalasta löytyi 17 eli noin 15 %. Tämä on melko pieni osuus, mutta hartauskirjat ovat osaltaan vaikuttaneet herätysliikkeiden erilaisiin opillisiin korostuksiin ja alusta asti eri liikkeissä alettiin suosia eri uskonnollisista lähtökohdista tulleita teoksia.¹⁵⁶ Kuitenkin juuri rukoilevaisuus ja herännäisyys ovat maantieteellisistäkin syistä kulkeneet historiassa rinta rinnan, joten pohdittavaksi jää, onko tämä pieni yhteinen osuus vain Untamalan omaleimainen piirre.

Tiililän mukaan enemmän herännäisyydessä kuin rukoilevaisuudessa on haluttu lukea uskonkilvoitusta käsitteleviä kirjoja, joka on samalla liikkeessä johtanut luopumiseen yleispietistisestä pyhitysoipista. Heti perään Tiililä kuitenkin ihmettelee, että juuri Herättäjäyhdistys julkaisi Krummacherin Elija Tisbiläisen.¹⁵⁷ Kyseinen kirja vaikuttaa Untamalassa hyvin suositulta, eikä vähäisempi syy kirjan painattajan lisäksi ole kirjan sanoma, ja ennen kaikkea Wilhelmi Malmivaaran mieltymys tähän Krummacherin teokseen. Kerttu Kokkonen siteeraa artikkelissaan *Körttiläisten kirja 1900-luvun alussa – Krummacherin Elija Tisbiläinen* Malmivaaraa näin: ”Krummacherin Elija tulee pysymään heränneiden kirjana niin kauan, kuin heränneitä maailmassa on.”¹⁵⁸ Malmivaaran lisäksi muutamat herännäisyyden maallikkovaikuttajat, kuten ylistarolainen Juho Malkamäki, olivat kiinnostuneita Krummacherista. Malkamäen tiedetään tilanneen Krummacherin teoksia Herättäjän kirjamyynnistä 1900-luvun alussa ja levittäneen niitä kotiseudullaan.¹⁵⁹

Reformaattori Martti Lutherin teoksia löytyi Untamalasta runsaasti eli 13 kappaletta. Lutherin teokset on syytä nostaa tässä esiin, koska Lutherista lähtien luterilaisuudessa on aina tartuttu painettuun sanaan, mutta kuitenkin Suomessa

¹⁵⁵ Haavio 1983, 7. Ks. Paavo Ruotsalaisen kirjalliset auktoriteetit Haavio 1983, 90.

¹⁵⁶ Murtorinne 1992, 101.

¹⁵⁷ Tiililä 1961, 442–444.

¹⁵⁸ Kokkonen 2010, 18.

¹⁵⁹ Talonen 2014.

kirkollinen pietismi ei tuntenut Lutherin teoksia kovinkaan hyvin.¹⁶⁰ Lutherin teoksia alettiin todenteolla suomentaa vasta aikana, jolloin herätysliikkeet olivat jo alkaneet muodostua sekä liikkeiksi että opillisesti toisistaan erottuviksi. Lutherin teosten suomentamisesta on olemassa Tuija Laineen artikkeli *Lutherin suomenkieliset käännökset ja niiden julkaiseminen* Suomen kirkkohistoriallisen seuran julkaisusta *Luther, reformaatio ja kirja*.

Ensimmäisenä Lutherin teoksista suomennettiin 1600-luvulla katekismukset. Vastikään Saksan Dresdenistä löytyi toistaiseksi vanhin Lutherin vähäkatekismuksen suomennos.¹⁶¹ Sen jälkeen koko 1700-luvun aikana Suomessa ei julkaistu mitään Lutherilta, mutta sittemmin 1800-luku oli vilkasta julkaisuaikaa.¹⁶² Ennen kaikkea heränneet olivat innokkaita suomentamaan Lutheria ennen 1900-lukua, mutta Daavidin psalmin selityksen on suomentanut evankelinen Fredrik Gabriel Hedberg.¹⁶³ Yksi Daavidin psalmin selitys löytyi Untamalasta. Muut Untamalasta löytyneet Lutherin teokset ovat Huone-postilla (4), Epistola-postilla (1), Kirkko-postilla (5) ja yksi kappale seuraavista: Seitsemän katumuspsalmia selityksineen ja Sillä Herra on sinun lohdutuksesi. Ensimmäisen kerran vuonna 1878 julkaistua Mannaa Jumalan lapsille ei löytynyt Untamalasta ollenkaan.

Englantilaisperäistä hartauskirjallisuutta alkoi Tuija Laineen mukaan levitä Suomeen runsaammin 1700-luvulla. Tuolloin monien kirjoittajien teoksia, kuten Thomas Gougen tai John Bunyanin kirjoja oli jo Euroopassa, etenkin Saksassa luettu useiden kymmenien vuosien ajan.¹⁶⁴ Baptistisaarnaaja Bunyanin Laine tituleeraakin luetuimmaksi englantilaiseksi hartauskirjailijaksi Suomessa, mikä näkyy myös Untamalasta kerätyssä aineistossa: englantilaisista Bunyanin kirjoja löytyi eniten. 1700-luvun alussa Bunyania ei ollut luokiteltu pietistisen kirjallisuuden kieltävän konventikkeliplakaatin mukaiseksi kirjoittajaksi, joten pietistit tarttuivat tämän kirjailijan teoksiin, joista oli ammennettavissa samanhenkistä kristillisyyttä.¹⁶⁵ Thomas Gougen tekstit sen sijaan henkivät tarpeeksi ortodoksian ajan oppeja ja Thomas Wilcoxin Kalliit Hunajapisarat suomennettiin vasta aikana, jolloin englantilainen hartauskirjallisuus alkoi olla jo tunnettua ja kysyttyä Suomessa

¹⁶⁰ Katso Luther, reformaatio ja kirja 2012; Tiililä 1961, 15.

¹⁶¹ HS 8.12.2015 Tutkija löysi Lutherin katekismuksen ensisuomennoksen.

¹⁶² Tuija Laine 2012, 101–103.

¹⁶³ Tuija Laine 2012, 104.

¹⁶⁴ Laine Tuija 2000, 168.

¹⁶⁵ Laine Tuija 2000, 131, 135.

1700-luvun lopulla.¹⁶⁶ Euroopassa suosittuja englantilaisia kirjailijoita Arthur Dentiä ja Richard Baxteria ei Untamalasta löytynyt.

Uskonnollisen kirjallisuuden kartoittamisesta Janakkalassa Tuija Kiukas tekee loppupäätelmän:

Hartauskirjojen ja postillojen perusteella on pääteltävissä, että Janakkalassa on eletty kansan keskuudessa ortodoksian ajalle tyypillistä kristillistä elämää, jota Arndtilta ja osittain myös pietismistä tulleet vaikutteet ovat elävöittäneet ja rikastuttaneet. Jyrkkiä radikaalipietistisiä vaikutteita ei esiintynyt minkään yhteiskuntaryhmän kirjoissa, ei kovin paljon myöskään hurmoksellista, herrnhutilaista haava- ja verimystiikkaa. Pietistiset teokset edustivat enimmäkseen maltillista ja kirkollista speneriläistä linjaa.¹⁶⁷

Samantyyppisiä päätelmiä voidaan tehdä uskonnollisen kirjallisuuden osalta myös Untamalassa ottaen huomioon tutkimuksien eri aikarajaukset. Untamalaa koskevan tutkimuksen aikarajauksen puitteissa eletään jo yhtenäiskulttuurin murtumisen aikaa sekä herätysliikkeiden palavaa alkuaikaa ja jopa jatkoaikaa. Tämä selittää osaltaan Untamalasta löytyneiden kirjojen liittymistä vanhaluterilaisuuden rinnalla jo herätysliikkeissä, tarkemmin herännäisyydessä suosittuun kirjallisuuteen. Joitakin poikkeuksia niin sanotusti körttikirjallisuuteen toki löytyy ja näitä tarkastellaan lähemmin luvussa ”8. Kirjat uskonnollisen suuntautumisen ilmaisijana”.

6.6. Mitä Untamalasta jäi puuttumaan?

On syytä nostaa esiin muutamia tunnettuja kirjoja ja kirjailijoita, joita Untamalasta ei syystä tai toisesta löytynyt. Herätysliikkeiden historiaan liittyy niin henkilöitä kuin tärkeitä teoksiakin, jotka ovat vaikuttaneet maamme herätyksiin ja herätysliikejohtajiin. Näin ollen tutkittaessa herätysliikehistoriaa ensimmäiseksi lienee mainittava Arthur Dentin *Totisen kääntymisen harjoitus*. Tuo teos nauttii lähes legendaarista mainetta kirjana, joka eri ihmisten käsissä on ollut alkusysäyksenä maamme suurille herätyksille. Mainittakoon nyt vielä kerran vuosi 1756, kun Kallannin kylässä nuori paimentyttö Liisa Eerikintytär joutui kyseistä kirjaa lukiesaan tilaan, josta herätys sai alkunsa: sielunhätään. Muutkin maamme herätysliikejohtajat saivat vaikutteita Dentin kirjasta, kuten Paavo Ruotsalainen ja N. G. Malmberg. Malmbergin vaikutuksesta kirjaa olisi voinut olettaa eksyneen Untamalaankin asti, mutta aineiston perusteella untamalalaiset eivät ole kuuluneet Arthur Dentin lukijoihin.

¹⁶⁶ Laine Tuija 2000, 168, 227.

¹⁶⁷ Kiukas 1988, 68.

Puhuttaessa Paavo Ruotsalaisesta nousee usein iskulauseeksikin muodostunut tokaisu mieleen: ”Yksi sinulta puuttuu ja sen mukana kaikki, Kristuksen sisällinen tunto.” Tämä on tietenkin lausahdus, joka mielellään liitetään Jyväskylän sepän ja Paavon tapaamisen tärkeimmäksi anniksi.¹⁶⁸ Ajatus on muotoiltu Thomas Wilcoxin Kalliit hunajapisarat -teoksesta, joka nousi Paavon yhdeksi rakkaimmista kirjoista Jyväskylän vierailun jälkeen. Wilcoxilla ei suoraan tuollaista puhetta ole, mutta kirjan ajatuksista se on löydettävissä:

Monet kutsuu Kristuksen Vapahtajaksi, harvat tuntevat hänet siksi. Nähdä armo ja pelastus Kristuksessa, on suurin näky maailmassa. Sinulla voi olla monta hyvää puolta, ja kuitenkin voi yksi puuttua, mikä voi saada sinut murheellisenä menemään pois Kristuksen luota. Et ole milloinkaan myynyt kaikkea, mitä sinulla on, et milloinkaan luopunut omasta vanhurskaudestasi y.m.s. Sinä voit olla innokas velvollisuuksiesi täyttämässä, ja kuitenkin jokaisessa rukouksessasi ja armon välikappalten käyttämisessäsi Kristuksen täydellinen vihollinen ja vastustaja.¹⁶⁹

Wilcoxin kirjasta Paavo ammensi ajatuksilleen perustaa koko elämänsä. Sen suurin anti kenties oli omavanhurskauden ja ulkokultaisuuden vältteleminen. Paavo ymmärsi, että kristityn elämä oli ”matkaa ristin tiellä.”¹⁷⁰ Ukko-Paavon jopa sanottiin siteeraavan Kallista hunajapisaraa vielä vanhuuden päivinä sairastuoteellaan ulkomuistista.¹⁷¹

Herännäisyyden isähahmolle näin rakkaan kirjan olisi voinut olettaa löytyneen myös körttiperinteen läpäisemästä talonpoikaiskylästä Untamalasta. Yksi kappale kyllä löytyikin, Edvin Snellmannin suomennos vuodelta 1893. Ottaen huomioon, että kyseisenä vuonna Herättäjä oli ottanut painokset Kalliista hunajapisarasta, on mielenkiintoinen tulos se, ettei kirjaa luettu Untamalassa sen enempää.

Maininta myös C. O. Roseniuksen ja Lars Leevi Laestadiuksen puuttumisesta lienee paikallaan. Ruotsalaisen teologin kirjoja ei löytynyt Untamalasta yhtäkään. Tähän löytynee varsin luonnolliset ja pätevät syyt: ensinnäkin Untamala on Vöyrin läheisestä sijainnista huolimatta täysin suomenkielinen kylä. Toiseksi Paavo Ruotsalainen ja N. G. Malmberg eivät mahtuneet saman pöydän ääreen Roseniuksen kanssa hyvästä yrityksestä huolimatta.¹⁷² Näin ollen Roseniuksen teosten löytyminen Untamalassa olisi ollut ennemminkin lievä ihmetys kuin odotettavissa oleva löydös.

¹⁶⁸ Remes 1995, 36–37.

¹⁶⁹ Wilcox 1932, 26–27.

¹⁷⁰ Ruokanen 1989, 58.

¹⁷¹ Remes 1995, 39.

¹⁷² Heränneiden ja Roseniuksen kohtaamisesta ks. Remes 1995, 154.

Laestadiuksen kirjoituksia sen sijaan olisi voinut jopa odottaa löytyneen muutaman. Lestadiolaisuus ja herännäisyys olivat Kalajokilaaksossa rajankäynnissä 1800-luvulla. Toisaalta Etelä-Pohjanmaa jäi niin vahvasti körttien vaikutusalueeksi muuhun Pohjanmaahan verrattuna, että ilmeisesti Laestadiuksen ajatuksien leviäminen ei ulottunut enää varsinkaan Untamalaan asti. Yksi tekijä saattaa olla myös se, että Laestadiuksen ajatuksissa korostui viinasta raitis elämä, mikä taas körttien ”vaatimuslistalla” piti viimeisiä sijoja.

Lopuksi vielä lyhyt luettelo kirjoista ja kirjailijoista, joita ei Untamalassa syystä tai toisesta luettu. Henrik Renqvistin vaikutukset Untamalassa on käsitelty erikseen luvussa ”7.1.2. Henrik Renqvistin kirjanvälitystoiminta”.

- Eric Pontoppidan (tanska) – Uskon speili
- Halullisten sielujen hengelliset laulut
- Päivän tunnussana
- Martti Luther – Mannaa Jumalan lapsille
- Johan Tobias Beck (saksa)
- Richard Baxter (engl.)

7. Kirjojen alkuperä ja hankinta

7.1. Kirjojen tie talonpoikaskylään

Kirjojen hankkiminen ei ollut rahvaalle itsestään selvää. Kirjoja jouduttiin usein hakemaan kaukaa ja ne olivat melko kalliita. Oli valittava halusiko rahalla ostaa tarvetavaraa vai kirjoja. Jotkut kirjat koettiin kuitenkin rahan arvoisiksi, koska niistä saattoi hyötyä koko perhe tai jopa koko kylä ja vielä seuraava sukupolvi-kin.¹⁷³ Yleisesti ottaen kirjat olivat kalliita 1800-luvulla. Hinnat vaihtelivat muutamasta kopeekasta muutamaan ruplaan. Esimerkiksi yksi postilla maksoi Hämeenlinnassa vuonna 1853 kolme ruplaa, mikä kansantajuisesti merkitsi yhtä tynnyriä kauraa tai kolmea lammasta. Esimerkiksi rengiltä olisi vaatinut kahdentoista työpäivän huhkimisen, että hän olisi voinut ostaa postillan.¹⁷⁴ Untamalassa kirjojen hankkiminen käyttötavaraksi sukupolvelta toiselle näyttää toteutuneen. Jokaisessa talossa oli niin kutsuttujen perusteosten lisäksi muutamia kalliimpiakin kirjoja, kuten Johann Arndtin Totisesta kristillisyydestä. Untamalalaislähtöinen Maria Malkamäki (os. Hautala) kertoo:

¹⁷³ Hakapää 2008, 64–65.

¹⁷⁴ Kiukas 1988, 32.

--Meillä luettiin Berghin ja Björkqvistin postilloja. Ne tuli niin tutuksi, että niitä saarnan alusta oppi oikein ulkoa. Joka pyhä luettiin saarna--.¹⁷⁵

Jyrki Hakapään mukaan 1800-luvulla alkoivat talonpojat edustaa itseään kirja-alalla ja yritteliäimmät perustivat omia pieniä kirjakauppoja syrjäisemmillä seuduilla, kuten Kuopiossa, Vaasassa ja Oulussa ja myöhemmin Viipurissa ja Porvoossa.¹⁷⁶ Hakapää tosin mainitsee, että maaseuduille harvoin oli järkeä perustaa kirjakauppaa, vaan näille alueille nimenomaan luotiin asiamiesverkostoja ja etenkin pappeja pyydettiin kirja-asiamiehiksi.¹⁷⁷ Myös Untamalassa liikkui koko kylässä tunnettuja kirja-asiamiehiä. Rovasti Jaakko Lammi toteaa kylän tilanteesta:

Heränneet ovat lukeneet Scriverin Sielun aarretta, Bergin postillaa, Krummacherin kirjoja ja Wilhelmi Malmivaaran Viestejä vaivatuille, saarnakokoelma. Kirjat ostettiin kirjakaupoista ja asiamiehiltäkin. Kreetta Latonen möi paljon kirjoja koteihin. Hän oli huomattava kirja-asiamies.¹⁷⁸

Rahvaan lukutaidon opiskelua ajoi useimmiten halu ottaa osaa kirkollisiin toimituksiin, mutta myös itsenäisempi halu kristinuskon oppimiseen ja levittämiseen. Uskonnollisen peruskirjallisuuden hankkiminen liittyi Hakapään mukaan yksittäisiin teoksiin, joiden avulla määritettiin niin maallista kuin tuonpuoleistakin elämää.¹⁷⁹ Esimerkiksi Janakkalasta löytyi Kiukaksen kartoituksessa postilloja myös alemmilta yhteiskuntaryhmiltä. Tämä johtui esivallan määräyksestä huolehtia perheen hengellisyydestä kotihartauden muodossa. Kiukasen mukaan Janakkalassa kotihartaus juurtui kuitenkin hitaasti ihmisten toimintaan. Postillat alkoivat hiljalleen yleistyä kodeissa 1830- ja 40-luvuilla.¹⁸⁰ Sen sijaan uskonnollisten herätysliikkeiden kautta alkoi ilmentyä elävämpää kosketusta lukemiseen ja kirjoihin myös maaseudun rahvaan parissa. Henkilökohtaista Jumalan sanan opiskelua painotettiin herätysliikkeissä.¹⁸¹

Kuten muutkin herännäisyyden papit, myös N.G. Malmberg levitti innokkaasti kirjallisuutta, pääasiassa postilloja ja hengellistä käyttökirjallisuutta. Hän myös kustansi monien kirjojen uusia painoksia. F. O. Durchman ja A. W. Ingman käänsivät monta postillaa ja muutakin kirjallisuutta. Remeksen mukaan erityisesti pohjalaiset heränneet lukivat halukkaasti muun muassa Wegeliusta ja Björkqvistiä sekä myös Nohrborgia. Myös Lutherin kirjoja mainitut papit käänsivät uudel-

¹⁷⁵ SKS KKA 1. Ylistaro 8.

¹⁷⁶ Hakapää 2008, 77–78.

¹⁷⁷ Hakapää 2008, 239.

¹⁷⁸ SKS KKA 1. Ylistaro 5.

¹⁷⁹ Hakapää 2008. 62–63.

¹⁸⁰ Kiukas 1988, 50.

¹⁸¹ Hakapää 2008, 63.

leen.¹⁸² Lisäksi Pipliaseuran perustaminen Suomeen 1812 vauhditti uskonnollisen kirjallisuuden levitystä. Juuri Pipliaseura teki aloitteen toisen kirjapainon perustamisesta Turkuun, jotta kansalaisille saataisiin enemmän Raamattuja ja kristinoppia käsitteleviä kirjoja.¹⁸³ Johann Arndtin Totisesta kristillisyydestä kolme ensimmäistä osaa kustansi omatoimisesti Henrik Renqvist 1830-luvulla, ennen kuin Wasenius osti sen julkaisuoikeudet.¹⁸⁴ Untamala näyttäytyy vahvasti körttiherätyksen lävistämänä kylänä ja ulkopuolistenkin kommentit puoltavat sitä näkökantaa, että innostus itsensä sivistämiseen alkoi herätyksen myötä. Muun muassa untamalalainen Maria Malkamäki os. Hautala (s.1893) kuvaili tilannetta:

Kun kansakoulu tuli, oli paljon sellaisia, jotka eivät halunneet panna lapsiaan niihin. Heränneet olivat kansakoulun kannalla. Näin oli Untamalassakin. Isänikin oli kansakoulun perustajajäseniä, johtokunnan puheenjohtaja aina kuolemaansa asti.¹⁸⁵

7.1.1. Englannin ja Ulkomaan Pipliaseura

The British and Foreign Bible Society eli Englannin ja Ulkomaan Pipliaseura perustettiin 7.3.1804 Lontoossa. Painettu sana oli aiempiin herätyksiin verrattuna saavuttanut tärkeämmän aseman, joten uudet herätykset ottivat usein suunnakseen raamattulähetyksen. Myös Pipliaseuran toiminta-ajatuksena oli levitä ympäri maailmaa, jotta kaikille kansa- ja kielikunnille saataisiin käännettyä ja painettua Raamattu.¹⁸⁶ Suomea Pipliaseuran työ alkoi koskea 1800-luvun alussa kun skotlantilaiset papit John Paterson ja Ebenezer Henderson tekivät matkan Suomeen aikomuksenaan selvittää paikallisen Raamattujen tarpeen.¹⁸⁷

Paterson ja Henderson saapuivatkin Suomen Lappiin, mutta Ouluun päästyään heidän matkansa keskeytyi ja muuttui pakomatkaksi venäläiseltä armeijalta. Venäjä oli juuri valloittanut Suomen Ruotsilta Suomen sodassa 1808–1809. Papit pääsivät kuitenkin kulkemaan lopulta Pohjanlahden yli Ruotsiin ja Tukholmaan. Tukholmassa Paterson osti sikäläisen kirjapainon varastosta kaikki sinne unohtuneet suomenkieliset Uudet testamentit, sidotutti ne ja jakoi edelleen Suomeen.¹⁸⁸ Suomeen perustettiin Pipliaseura vuonna 1812 Turkuun Patersonin ja piispa Jacob Tengströmin aloitteesta ja keisari Aleksanteri I:n suostumuksella.¹⁸⁹

¹⁸² Remes 1995, 298–299.

¹⁸³ Hakapää 2008, 206–207.

¹⁸⁴ Hakapää 2008, 209.

¹⁸⁵ SKS KKA 1. Ylistaro 8.

¹⁸⁶ Suomen Pipliaseura 1912, 3-4.

¹⁸⁷ Kakkuri 2015, 24; Suomen Pipliaseura 1912, 8-9.

¹⁸⁸ Suomen Pipliaseura 1912, 9-10.

¹⁸⁹ Kakkuri 2015, 29; Suomen Pipliaseura. <http://www.piplia.fi/suomen-pipliaseura/pipliaseuran-tarina/>. Katsottu 25.11.2015.

Aluksi Pipliaseuran kirjojen levitystoiminta Suomessa keskittyi ruotsinkieliseen kansanosaan. Vuonna 1815 alkoivat suomenkielisetkin saada omaa raamatukirjallisuutta Pipliaseuran kautta. Erityisesti Uutta testamenttia jaettiin ilmaiseksi rippikoululaisille ja koko Raamattua sekä myytiin että lahjoitettiin. 1820-luvun kuluessa Suomessa oli jaettu Pipliaseuran kautta 8000 koko Raamattua ja 12 300 Uutta testamenttia. Kaikkea työtä ei tehty Turusta käsin vaan vuonna 1818 Paterson laati suunnitelman apuseurojen perustamisesta ja vuoden kuluessa niitä oli perustettu Vaasaan, Kuopioon, Viipuriin, Porvooseen, Ouluun, Poriin ja Hämeenlinnaan.¹⁹⁰

Ruotsin ja pian Suomenkin saavutti uusi anglosaksinen herätys 1830-luvulla ja lähetysoito valtasi Ruotsin. Tukholmassa perustettiin Lähetyseura vuonna 1835. Lähetyseuran taloudenhoitajana oli Englannin ja Ulkomaan Pipliaseuran kirja-asiamies G. T. Keyser ja vastaavasti Suomessa Pipliaseuran sihteerinä oli Turun arkkhiippakunnan tuomiokapitulin notaari. Näiden miesten välityksellä suomalaiset papit, erityisesti herännäispapit, tilasivat Suomeen levitettäväkseen raamattukirjallisuutta.¹⁹¹

Ennen vuotta 1830 painettua raamattukirjallisuutta ei Untamalasta löytynyt kahta huomattavasti vanhempaa Raamattua lukuun ottamatta.¹⁹² Sen sijaan vuoden 1830 jälkeen painettuja koko Raamattuja löytyi kymmenen (10) kappaletta ja yksi (1) Uusi testamentti. Jostain syystä Pipliaseuran tekemä Raamattujen levitystyö ei tavoittanut Untamalan rippikoululaisia 1920-luvulla. Myöhemmin Pipliaseurojen Tukholmassa ja Suomessa sekä herännäispappien yhteistyö kuitenkin alkoi tuottaa tulosta Untamalassakin. Eittämättä Untamalan Raamattujen levittämisen takana oli N. G. Malmberg 1830-luvun kuluessa.

7.1.2. Suomen Kirkon Sisälähetyseura

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon työelimeksi perustettiin vuonna 1905 Suomen Kirkon Sisälähetyseura eli SKS (ei liity Suomalaisen kirjallisuuden seuraan). SKS yhdisti heti voimansa Sortavalan Evankelisen seuran kanssa ja pikapiikaa SKS siirtyi hallinnoimaan Sortavalan diakonialaitosta sekä kirjaliikettä ja sen toimintaa. Tähän mennessä Raamattujen levittäminen oli ollut lähinnä Pipliaseuran työtä, mutta SKS ryhtyi samaan työhön ja jakoi myös Pipliaseuran kustantamia kirjoja Suomessa. Vuonna 1912 SKS halusi raamattukirjallisuuden levittämi-

¹⁹⁰ Suomen Pipliaseura 1912, 32–33.

¹⁹¹ Remes 1995, 138.

¹⁹² Raamatut vuosilta 1758 ja 1776.

sen pelkästään kotimaiseksi työmuodoksi ja asiasta neuvoteltiin Lontoossa asti Pipliaseuran kanssa. Ehtona oli, että SKS:n Raamattujen oli oltava yhtä halpahintaisia kuin Pipliaseuran Raamatut. SKS perusti oman painotalon ja sitomon Raamattutalon Sortavalaan. Oman painon myötä alettiin levittää myös virsikirjoja, katekismusta ja kirkkokäsikirjaa. Niiden levittämiseen otettiin avuksi asiamiesverkosto.¹⁹³

Kaikki Suomen raamattuseurat sopivat yhteistoiminnasta Raamattujen kustantamiseksi vuonna 1914. Tämä yhteistoiminta takasi Suomen raamattukirjallisuuden tarpeen myös ensimmäisen maailmansodan aikana ja kirjoja painettiin Raamattutalossa. Pipliaseura painatti suomenkielisiä Raamattujaan Berliinissä ja todennäköisesti sotien aikana ne olisivat sinne jääneetkin. Yhteistoimintasopimus raukesi kuitenkin vuonna 1917.¹⁹⁴

Vuosien 1906–1920 välisenä aikana SKS painoi Raamattuja ja Uusia testamentteja yhteensä lähes 350 000 kappaletta.¹⁹⁵ Mitään selvää piikkiä jonain vuotena ei painomäärissä ollut vaan määrät nousivat melko tasaisesti vuosien kuluessa. Muuta kirkollista kirjallisuutta alettiin painaa Raamattutalossa vuonna 1914. Virsikirjoja ja katekismuksia painettiin vuosien 1914–1920 välisenä aikana yli 500 000 kappaletta.¹⁹⁶ Selvä huippu virsikirjojen osalta oli vuonna 1916, kun niitä painettiin 81 477 kappaletta. Katekismuksien osalta huonoin vuosi oli 1917, jolloin niitä painettiin vain 16 658 kappaletta. Muuten painosmäärät pysyttelivät suurin piirtein 30 000 – 40 000:ssä kappaleessa vuosittain myös vuoden 1920 jälkeen.¹⁹⁷

Untamalasta löytyi SKS:n painamaa raamattukirjallisuutta melko vähän. Ainoastaan löytyi kaksi Uutta testamenttia vuosilta 1914 ja 1917 sekä yksi virsikirja, joka sisälsi evankeliumi- ja rukouskirjan vuodelta 1920. Myöskään muuta SKS:n painamaa kirjallisuutta ei löytynyt Untamalasta, kuten seuran omaa lehteä *Koti ja Kirkko*, jonka painaminen aloitettiin vuonna 1908.

7.1.3. Henrik Renqvistin kirjanlevitystoiminta

Herännäisyyden historiaan kuuluu erottamattomasti Henrik Renqvist (1789–1866). Hän oli herätysaarnaaja, kuten myös hartauskirjojen suomentaja, kustantaja ja kauppias. Renqvistin ajatukset olivat jatkuvassa rajankäynnissä Paavo Ruotsa-

¹⁹³ Paananen 1955, 1-13, 51.

¹⁹⁴ Paananen 1955, 41–43.

¹⁹⁵ Tarkemmat määrät vuosittain ks. Paananen 1955, 46–45.

¹⁹⁶ Tarkemmat määrät vuosittain ks. Paananen 1955, 50.

¹⁹⁷ Paananen 1955, 50.

laiseen sekä heränneisiin. Lopulta Paavo teki pesäeron renqvistiläisiin 1830-luvulla. Paavo katsoi, että renqvistiläisten pyhityskäsitykset ja polvirukoukset olivat ulkokultaisuutta pahimmillaan. Ei Renqvistkään säästänyt Paavoä moitteilta, varsinkaan alkoholinkäytön suhteen.¹⁹⁸ Renqvist määrättiin Porvoon piispan Johan Molanderin käskystä Svartholman vankilasaarelle papiksi vuonna 1826. Renqvist jatkoi vankila-aikanaan aktiivista kirjanvälitystoimintaansa ja verkostojen luomista, myös vankien kanssa. Ensimmäinen Vaasan läänin kolportööri oli tietävästi vähäkyröläinen Jakob Eweli. Eweli vapautui vankilasta vuonna 1834 ja aloitti kirjavälityksen kotiseudullaan Renqvistin nimissä.¹⁹⁹ Untamalaa koskevissa muistelmissa ei kuitenkaan mainita Renqvistiä tai Eweliä.

Mauno Rosendalin mukaan herännäispapit alkoivat hankkia ja levittää uskonnollista kirjallisuutta, koska halusivat sen avulla levittää oikeanlaista kristillistä sanomaa heränneen kansan keskuuteen. Suurimman arvostuksen kiistoista huolimatta Rosendal antaa kuitenkin Renqvistin kirjatoiminnalle.²⁰⁰ Tuija Laine ja Anna Perälä ovat kuvanneet Renqvistin kirjatoimintaa SKHS:n julkaisussa *Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiaana 1815–1866* (2005). Kirjan lopussa on bibliografia Renqvistin kirjoittamista ja kääntämistä julkaisuista.²⁰¹ Renqvist kirjoitti itse kirjat *Viinan kauhistus*, *Lyhykäinen tutkinto rukouksen tarpeellisuudesta* sekä *Itsekoettelemus ja parannuksen neuvo*. Rosendalin mukaan Pohjanmaan heränneet lukivat lähinnä vain yhtä kirjaa Renqvistiltä, joka oli *Pieni Kempi*.²⁰² Sitä ei kuitenkaan Untamalassa luettu aineiston perusteella, kuten ei muitakaan Renqvistin kirjoja. Renqvist kokosi Pienen Kempin Thomas Kempiläisen kirjoista ja osittain Johan Arndtin Totisesta kristillisyydestä.²⁰³ Varsinaisesti Kempiläisen kirjoja Untamalasta löytyi kaksi, mutta ne on kustantanut WSOY 1800-luvun lopulla.²⁰⁴ Yksi näkökohta joidenkin kirjojen ”puuttumiseen” Untamalassa voi olla se, ettei omaa yksityiskirjastoaan tarkasteleva nykyajan untamalalainen tunnista jotain kirjaa uskonnolliseksi nimen perusteella ja jätti sen näin ollen keräämättä.

Tärkein Renqvistin toimittamista kirjoista oli Arndtin neliosainen *Totisesta kristillisyydestä*, jonka suomennos tuli valmiiksi 1827. Renqvist käänsi itse kolme ensimmäistä osaa ja niistä otettiin painokset Porvoossa 1832, Turussa 1834, Hel-

¹⁹⁸ Huhta 2012; Remes 1995, 76–79.

¹⁹⁹ Laine & Perälä 2005, 167.

²⁰⁰ Rosendal III 1912, 267.

²⁰¹ Laine & Perälä 2005, 190.

²⁰² Rosendal III 1912, 268.

²⁰³ Laine & Perälä 2005, 246.

²⁰⁴ Untamalasta löytyneet kaksi Thomas A. Kempiläisen teosta ovat Neljä kirjaa Kristuksen seuraamisesta, WSOY 1896.

singissä 1837 ja 1835 1843, Hämeenlinnassa 1849 ja Kuopiossa 1843. Sortavalassa painettiin Arndtin kirjan neljäs osa vuosina 1847 sekä 1850. Rosendalin mukaan Arndt olisi kernaasti saanut olla tunnetumpi myös heränneiden keskuudessa. Kaikkiaan Renqvist toimitti painoon 60 kirjaa.²⁰⁵

Untamalasta löytyi 24 Renqvistin aikana painettua tai häneen muuten liittyvää kirjaa. Niistä 15 on sellaista, joista voidaan melko varmasti sulkea Renqvistin toiminta pois; joko kirjan alussa mainitaan suomentaja tai sitten kirja on selkeästi herännäisyyteen liittyvä kirja. Vaikka Paavo Ruotsalainen teki eron renqvistiläisiin, niin teki Renqvistkin eron Paavoon ja suorastaan vältteli kirjoja, jotka tiesi olevan Paavon joukoissa suosittuja. Näitä kirjoja olivat esimerkiksi Björkqvistin postilla. Untamalan aineiston lopuista yhdeksästä kirjasta vain kahdessa, molemmat Arndtin *Totisesta kristillisyydestä*, on suomentajana mainittu Henrik Renqvist. Lisäksi joukossa oli vielä yksi Totisesta kristillisyydestä, jossa suomentajaa ei ollut mainittu, mutta painaja oli sama kuin Renqvistin suomentamisissa eli G. O. Vasenius. Todennäköisesti senkin suomentaja oli Renqvist. Thomas Gougen *Sana syndisille ja sana pyhille* (painettu 1803) voi olla Renqvistin suomennos, koska kyseinen kirja oli Renqvistille tärkeä.²⁰⁶

Tämän perusteella voidaan tehdä Untamalan osalta kaksi johtopäätöstä. Ensimmäinen Arndtin teoksia löytyi huomattavan monta Untamalasta, yhteensä 12 kappaletta, joista yhdeksän on Totisesta kristillisyydestä ja kolme Paratiisin yrttitarhaa. Tämä tarkoittaa 8 %:a kaikesta Untamalan hartauskirjallisuudesta (146kpl). Kirjojen voidaan myös todentaa olleen taloissa jo vuosisatojen vaihteissa omistuskirjoitusten perusteella. Esimerkiksi viisi kappaletta Totisesta kristillisyydestä löytyy talosta 7 ja ensimmäinen niistä oli omistettu tekstillä:

Johan Arndtin kirja kaikkiaan on 6 eri kappaleena ja – kaikkia yhdessä – E. Lammi 13.5.1903.²⁰⁷

Seuraavassa kirjassa oli vielä lisäys ”Oulun reissulta”, joten todennäköisesti kirjat ovat Herättäjän myöhemmin kustantamia. Arndtia siis löytyy Untamalasta huomattavan paljon, mutta siitä, kuinka paljon kirjoja todellisuudessa luettiin, ei voida saada pitävää tietoa.

Toinen johtopäätös koskee Untamalan ja Renqvistin suhdetta. Arndtin suosiosta huolimatta ei voida päätellä, että Renqvistin aktiivinen kirjatoiminta olisi liiemmin ulottunut Untamalaan asti. Todennäköisesti Arndtin kirjat ovat kulkeu-

²⁰⁵ Rosendal III 1912, 268–270.

²⁰⁶ Laine Tuija 2007, 40–41.

²⁰⁷ MP OK. Kansimerkintä kirjassa Arndt, Johan: Totisesta kristillisyydestä, 1901.

tueet kylään lahjana tai joltain markkinamatkalta esimerkiksi Vaasasta. Viisi Totisesta kristillisyydestä jo paljastuikin tuliaisiksi Oulun reissulta ja 1900-luvulla Kustannusosakeyhtiö Herättäjä oli jo ottanut Arndtin painamisen ohjelmaansa, eikä Renqvistin vaikutus enää näy Untamalan kirjoissa sinänsä. Muista untamalaisten Arndtin kirjoista ei toki saada näin varmaa tietoa, joten loppu jää vain arvailuksi.

Peter Toppin Huutavan ääni korvesta kuului myös Renqvistin kirjatoimintaan. Tätä kirjaa löytyi vain yksi kappale vuodelta 1841. Tätä kirjaa olisi enemmänkin voinut olla, ottaen huomioon, että Remeksen mukaan N. G. Malmberg tilasi jonkin verran kirjoja Renqvistiltä ja Lapualle tullessaan vielä 500 kappaleen painoksen Toppin kirjaa vuonna 1838.²⁰⁸

7.2. Kirja-asiamiehet ja kolportöörit Ylistarossa ja Untamalla

Sanalla kolportööri viitataan usein erityisesti evankelisen liikkeen valtuuttamaan kiertelevään saarnaajaan. Tällainen henkilö kuljeskeli pitäjien väliä mukanaan kirjoja ja lehtiä myytäväksi ja usein hän myös saarnasi oman aatteensa mukaisesti. Kun Suomen Lutherilainen Ewankeliumi-Yhtiö perustettiin 1873, oli kolportööri-toiminta alusta asti keskeinen toiminnan muoto. Tullessa 1900-luvulle saarnaajia oli 34 ja vuonna 1921 jo sata. Myös nainen saattoi olla evankelisen liikkeen kirjanmyyjä. Kirjanmyyjällä ja kolportöörillä oli erona se, että kolportöörillä oli lupa selittää julkisesti Jumalan sanaa. Esimerkiksi vuonna 1876 yhdistyksen palveluksessa oli 11 kirjanmyyjä, joista kolme oli naista.²⁰⁹

Salokankaan & Ekman-Salokankaan mukaan Ylistarossa oli 1900-luvun alussa evankeliseen liikkeeseen kuuluvia maallikkosaarnaajia puolisen tusinaa.²¹⁰ Raija Tuomiston pitäjäkertomuksen mukaan Ylistarosta matkattiin myös Ylihärmään kuuntelemaan evankelisten pappeja, jotka myös vierailivat toisinaan Ylistarossa. Tuomisto mainitsee heistä Kaarlo Rahikaisen (1848–1909), K. A. Sjöbergin ja Pietari Kurvisen (1842–1925).²¹¹ Ylistaro sai myös oman pitäjän evankelisen kirjanmyyjän, Juho Kuulan, vuonna 1887.²¹²

Kaarlo Rahikaista luonnehditaan evankelisen liikkeen kolportööreistä edustavimmaksi ja lahjakkaimmaksi ja hän oli kansakoulunopettajana Ylihärmässä

²⁰⁸ Remes 1995, 210.

²⁰⁹ Arkkila 2003, 44; Koskeniemi 1964, 74–75.

²¹⁰ Salokangas & Ekman-Salokangas 2005, 598.

²¹¹ SKS KKA. Tuomisto, Raija.

²¹² Hagman 1978, 26.

vuosina 1881–1885. Kokonaan evankelisen liikkeen palvelukseen matkasiamieheksi hän siirtyi vuonna 1889. Saarnamatkojen lisäksi hän toimitti muun muassa Sanansaattajaa.²¹³

K. A. Sjöbergistä ja hänen toiminnastaan on niukalti asiakirjatietoja. Hän tarjoutui evankelisen liikkeen kolportööriksi jo vuonna 1881, mutta sai saarnaluvan vasta vuonna 1886. Kirjanmyyntiluvan hän sai kuitenkin jo vuonna 1885. Saarnaluvan lykkäämiseen vaikutti Sjöbergin ailahtelevuus ja kärkkäys kritisoida pappeja, mikä oli kielletty kolportööriohjesäännössä. Sjöberg toimi Vöyrillä ja sen lähiseuduilla saarnaluvan saatuaan, mutta vuonna 1900 lupa kumottiin. Ylistaron kirkkoherran Salomon Hirvisen tiedetään puolustaneen Sjöbergiä. Hirvisestä huolimatta saarnalupaa ei enää herunut Sjöbergille, mutta kirjanmyyjäksi hän sai jäädä.²¹⁴

Pietari Kurvista luonnehditaan evankelisen liikkeen tunnetuimmaksi maallikkosaarnaajaksi. Hän hakeutui Lähetysseuran lähetyskouluun ja oli mukana Ambomaan lähetyksissä. Afrikan matkan jälkeen Kurvinen kulki yhdeksän vuotta saarnamiehenä ympäri Suomea ja alkoi tulla tunnetuksi evankelisena saarnaajana. Varsinaisen liikkeen kolportöörin tittelin hän sai kuitenkin vasta vuonna 1898.²¹⁵

Herännäisten asiamiesten osalta Maria Malkamäki mainitsee muistelossaan, että Hengellistä kuukauslehteä luettiin Untamalassa lähes joka talossa. Asiamiehenä lehden levittämisessä tunnettiin kyläläiset Fanny Kangas-Rautio, Sakari Salomäki, Eeli Pikkukaari ja Kreetta Latoonen.²¹⁶

7.3. Kustannusosakeyhtiö Herättäjä ja kansallisuusaate

Wilhelmi Malmivaara perusti heränneiden äänitorveksi oman lehden, Hengellisen kuukauslehden, vuonna 1888. Vuoteen 1892 lehteä oli painanut K. F. Kivekäs, kunnes päätettiin oman kustannusosakeyhtiön perustamisesta ja alkunsa sai Kustannusosakeyhtiö Herättäjä. Tästä lähtien Hengellistä kuukauslehteä alkoi painaa B. B. Berghdalin kirjapaino.²¹⁷

Wilhelmi Malmivaaran näkemyksen mukaan oikeaa sanomaa julistavat vanhat hartauskirjat olivat maastamme loppuunmyydyt ja lisäksi ne olivat jo auttamattomasti kieliasultaan vanhentuneita. Siispä Herättäjä ryhtyi kustantamaan

²¹³ Koskeniemi 1964, 11–113.

²¹⁴ Koskeniemi 1964, 120–121.

²¹⁵ Koskeniemi 1964, 129–128.

²¹⁶ SKS KKA 1. Ylistaro 5.

²¹⁷ Huhta 2007, 77, 87–88.

sellaisten kirjojen painamista, joista löytyisi aitoa raamatullisuutta sekä ”varhaista lutherilaista jumaluusoppia” ja jotka olisi korjattu kieli-asultaan raittiiksi.²¹⁸

Kun monasti on vaikea saada kustantajia sellaisille kirjoille, on meissä herännyt ajatus, että olisi perustettava kustannusosakeyhtiö, joka ottaisi tehtäväkseen yksinomaan sellaisen uskonnollisen kirjallisuuden kustantamisen, joka, perustuen Raamatun sanaan sen kokonaisuudessa, liikkuu Lutherin, Arndtin, Scriverin, Freseniuksen, Nohrborgin y.m. edustamalla pohjalla ja joka kirjallisuus vanhoista ajoista saakka on tullut rakkaaksi etenkin maamme heränneelle kansalle sekä kaikille, jotka kammoavat lihalle mieluista, suolatonta evankeliumia tahi parannuksetonta uskoa.²¹⁹

Kustannusosakeyhtiö Herättäjän kahdeksanhenkisen toimikunnan jäseniksi valittiin Malmivaaran ja Rosendalin lisäksi muun muassa oululainen kirjanpainaja B. B. Berghdal, ylistarolainen Juho Malkamäki sekä lapualainen Juho Logren.²²⁰

Kustannusosakeyhtiö Herättäjä painoi kirjoja, joita luonnollisesti löytyi myös Untamalasta: Mauno Rosendalin Sana kiusatuille sieluille, Silmäyksiä ristin tien salaisuuteen, Sureeko Suomi Jumalan mielen mukaan ja Samuel Herran majassa. Lisäksi kustannusosakeyhtiö ilmoitti julkaisevansa tulevaisuudessa kirjoja muun muassa Martti Lutherilta, Johann Arndtilta, Christian Scriveriltä, Anders Nohrborgilta ja Johann Freseniukselta. Nämä löytyvät lukuisina untamalalaisten kirjahyllyistä, kuten myös John Bunyan.²²¹ Myös Hengellinen kuukauslehti kuuluu vankasti untamalalaiseen lukemistoon. Wilhelmi Malmivaaran kirjoittamassa Sisälähetysseura Herättäjän synty- ja toimintakertomuksessa mainitaan Kustannusosakeyhtiö Herättäjän painaneen vuoteen 1913 mennessä jopa 18 kirjaa ja vihkoa.²²²

Niin Wilhelmi Malmivaara kuin Mauno Rosendalkin olivat kansallismielisiä herännäispappeja. Heidän asennettaan herännäisyyden liittymisestä kansallisaatteeseen kuvaa hyvin, kun körttien oma kansanopisto Karhunmäen kristillinen opisto perustettiin 1914 ja Malmivaara totesi Rosendalille:

-- alamme kasvattaa sellaista nuorisoa, jolla on kaksi isänmaata, tämä maallinen ja se toinen korkeampi. Ne eivät saa olla vieraita toisilleen, ne kuuluvat yhteen.²²³

Hengellinen kuukauslehti oli ennen kaikkea Malmivaaran linjan lehti ja Malmivaaran käsityksiä sävytti vahvasti herännäisidentiteetin lisäksi myös fennomaaninen ideologia. Suurin osa Hengellisen kuukauslehden kirjoituksista oli tältä pohjalta kirjoitettuja Malmivaaran kirjoituksia, jotka lehden välityksellä virtasivat

²¹⁸ Kares II 1942, 107.

²¹⁹ HK 1892, 106.

²²⁰ Kares II 1942, 109.

²²¹ Huhta 2007, 90–91.

²²² Kokkonen 2010, 8.

²²³ Nieminen 1981, 214.

moniin herännäiskoteihin. Kansanliikkeitä tutkinut Tommi Nieminen kuvailee artikkelissaan lehden kansallisuusaatteen propagandakanavaksi.²²⁴ Tuohon aikaan Hengellinen kuukauslehti oli usein ainoa lehti, joka koteihin tuli²²⁵. Näin myös Untamalassa. Tilausmäärät olivat huomattavan suuret Ylistarossa verrattuna esimerkiksi Lapuaan. Vuonna 1894 Ylistarossa tilaajia oli 299 kun taas Lapualla vain 55. Vuonna 1912 levikki Ylistarossa oli jo 488 ja Lapualla 306.²²⁶

Suomen kansassa alkoi muutenkin heräillä isänmaallinen ajattelu ja Wilhelm Malmivaara tahtoi liittää herännäisyyden julkisuuskuvan muutoksen tähän liikehdintään: herännyt kansalainen on isänmaallinen ja sivistynyt kansalainen. Samalla hän halusi karsia körttiläisyydestä liian hurmokselliset ja herrnhutilaishenkiset epäraitit piirteet ja toteutti oman virsikirjauudistuksensa vuonna 1893. Herättäjä kustansi tämän uuden *Sionin virsiä* -virsikokoelman. Koko herännyt kansa ei hyväksynyt aluksi tätä virsiuudistusta, mutta erityisesti Mauno Rosendalin tehtäväksi tuli uudistuksen puolesta puhuminen ja Malmivaaran puolustaminen.²²⁷ Ennen vuotta 1920 Untamalassa on ollut kuusi kappaletta tätä Malmivaaran uudistamaa virsikokoelmaa.

Mauno Rosendal itse puolestaan oli huolestunut kansan kasvavasta epäuskosta ja alkoi julkaista Herättäjän kautta kirjallisuutta, jonka kansallisuuskonnollisella vireellä pyrittiin herättämään suomalaiset siihen, että isien uskosta luopuminen oli johtanut suomalaiset venäläisten alle.²²⁸

8. Kirjat uskonnollisen suuntautumisen ilmaisijana

Tässä luvussa pohditaan lyhyesti Untamalasta löytynyttä aineistoa kylän uskonnollisen suuntautumisen ilmaisijana: tukeeko löytynyt kirjallisuus käsitystä Untamalasta körttikylänä vai antaako kirjat aihetta muunkinlaisiin tulkintoihin? Olisiko Untamala voinut muotoutua yhtä hyvin jonkin toisen herätyskristillisen liikkeen kannattajakyläksi? Olli Viitaniemi tuo pro gradu –tutkielmassaan esille ajatuksen siitä, että oikeastaan 1800-luvulla eri herätys suunnilla oli mieluummin enemmän yhtäläisyyksiä kuin eroavaisuuksia. Kaikki lukivat suunnilleen samoja kirjoja ja veisasivat samoja virsiä. Herätysliikehdinnän eri identiteettien muodostamisessa olisi Viitaniemen mielestä syytä kiinnittää huomiota historiallisen kontekstin

²²⁴ Nieminen 1981, 210.

²²⁵ Huhta 2007, 84–86.

²²⁶ Koivusalo 2007, 126.

²²⁷ Huhta 2007, 92–94; Viitaniemi 2007, 70–72.

²²⁸ Huhta 2007, 111–112.

hahmottamiseen.²²⁹ Varsinaisesta tieteellisestä tutkimuksesta irrallinen, mutta läheisesti körttikylästä löytyneeseen hengelliseen kirjallisuuteen liittyvä näkökulma aiheeseen löytyy Jaakko Haavion *Ukko-Paavon eväistä*. Haavion mukaan:

Herran ystäville on yhteinen matka, yhteiset puutteet ja yhteiset eväät. Ukko-Paavon eväissä on tutun rukiisen leivän tuoksu, toisinaan on leivällä jopa voita ja hunajaa.²³⁰

Haavion näkemykseen sisältyy kuitenkin paradoksi. Nähdäkseni ”Herran ystäville” tarkoitetaan jotakuinkin jos ei reformaation kaikkia lapsia niin ainakin suomalaisia herätykseen tulleita ja ”yhteisillä eväillä” Raamattua ja anglosaksisia sekä suomalaisia hartauskirjoja ja virsiä. Näinhän voidaan katsoa olevan, kuten Viitaniemikin tuo esille tutkielmassaan. Haavio tekee kuitenkin heti perään erotuksen meihin ja muihin: niihin jotka kuuluvat Paavo Ruotsalaisen, siis legendaarisen Ukko-Paavon seuraajiin, sekä niihin, jotka eivät kuulu. *Ukko-Paavo* on ilmauksena vahva ja puhuttelee nimenomaan niitä, jotka tunnustavat Paavo Ruotsalaisen hengelliseksi johtajakseen. Tämän lausahduksen takaa katsottuna on siis oltava muitakin syitä tiettyyn herätysliikkeeseen kuulumiseen kuin *yhteiset* kirjat ja virret. Todennäköisesti Haavio ei itsekään ole hoksannut ajatukseensa kietoutuvaa mysteeriä, mikä kuitenkin paljastaa jotain tiettyyn liikkeeseen kuuluvien itseymmärryksestä: *Me olemme meitä, koska...*

Luvun pohdinnassa ei mennä analyysiin kirjojen teologiasta. Kirjoista ammennettuja vaikutuksia ruoditaan vain kevyesti. Kirjojen systemaattiseen teologian analyysiin ei ole tässä työssä tilaa eikä toistaiseksi riittävää osaamista. Sen sijaan kirjojen omistamista pohditaan siitä näkökulmasta, mikä taho sen on painanut tai kustantanut ja millä todennäköisyydellä tiettyä kirjaa löytyy pienestä talonpoikaiskylästä. Alle on muodostettu kaksi kaaviota, joista ensimmäinen kuvaa kirjojen määriä painopaikan mukaan ja toinen määriä kymmenen suurimman kustantajan mukaan.²³¹

Oman rajoituksensa tämän tyyppiseen analyysiin tuo tiedon puute. Varmaa tietoa siitä, onko omistettuja kirjoja luettu, ei voida saada tai ei ainakaan täysin kattavaa. Joitain pilkahduksia vuosisatojen vaihteeseen antavat SKS:n kirkollisen kansanperinteen kyselyn vastaukset. Jotain voidaan päätellä myös kirjojen omistuskirjoituksista: omistajalleen yhdentekevään kirjaan tuskin allekirjoitettiin, joten omistuskirjoituksen löytyminen viittaa kirjan olleen tärkeä omistajalleen. Lisäksi

²²⁹ Viitaniemi 2010, 5.

²³⁰ Haavio 1983, 9.

²³¹ Kymmenen suurinta kustantajaa tarkoittaa aineiston kirjojen kustantajia sen mukaan, minkä kustantajien kirjoja kylästä löytyi eniten.

useat omistuskirjoitukset olivat tarkoin sanakääntein kirjoitettuja, kuten erään Raamatun kannessa:

Kreetta Matin tytär Latoon ostettu vuonna 1877 3.6. joka tämän kirjan varastaa se tuomion täytäköön kirjoitettu.²³²

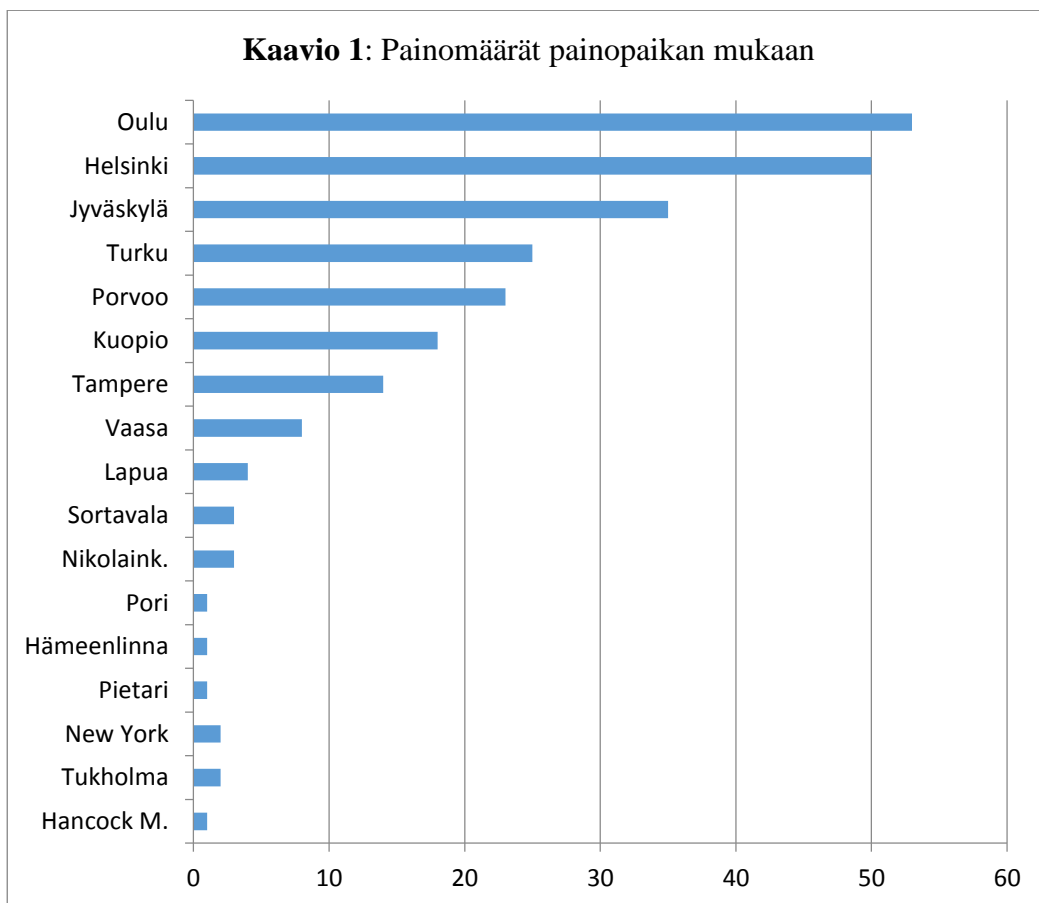
Alla olevassa kaavio 1:ssä havainnollistetaan kirjojen painotalojen alkupe-
rää kaupungeittain ja painettujen kirjojen määrän mukaan. Tiedot on saatu kirjois-
ta ja nimiölehden puuttuessa Suomen kansallisbibliografian tietokannasta Fenni-
casta. Eniten kirjoja Untamalaan on kulkeutunut Oulusta, Helsingistä ja Turusta.
Tämä vaikuttaa luonnolliselta, koska lähes kaikki kirjat Oulusta (46/53) on painat-
tanut Herättäjä ja suurimman osan Helsingin ja Turun kirjoista on painattanut
kaupunkien tuon ajan suurin painotalo J. C. Frenckell ja Poika. Jyväskylässä kirjo-
ja eniten on painanut Gummerus sekä Weilin & Göös. Porvoon kaikki kirjat ovat
WSOY:ltä, Kuopiossa eri lähteistä, suurimpana kuitenkin Sananvalta. Sortavalas-
sa painetut kirjat on kustantanut Suomen kirkon sisälähetysseura ja toisen New
Yorkista lähtöisin olevan kirjan Jehovan todistajien kustantamo Watch Tower
Bible & Tract Society.

Kaavio 2 tuo tarkempaa tietoa kirjojen kustantajista ja antaa osviittaa kysy-
mykseen kirjojen tiestä talonpoikaiskylään. Herättäjä on eniten mainittu kustanta-
ja untamalalaisissa kirjoissa. Sen sijaan kolme seuraavaksi eniten mainittua eli
Gummerus, WSOY ja Frenckell ovat mielenkiintoisempia huomioita, koska ne
eivät ole selkeästi hengellisen agendan kustantamoita. Tosin tutkittuna aikana
useat kustantajat ottivat ohjelmaansa myös hengellistä kirjallisuutta niiden suuren
menekin vuoksi. Kaikkiaan untamalalaisista kirjoista löytyi 38 eri kustantajaa.
Useilta eri kustantajilta löytyi siis alle neljä kirjaa, yleensä vain yksi ottaen hu-
mioon, että kaaviossa 2 kymmenestä suurimmasta viimeisenä on Sley, jolta löytyi
vain neljä kirjaa.

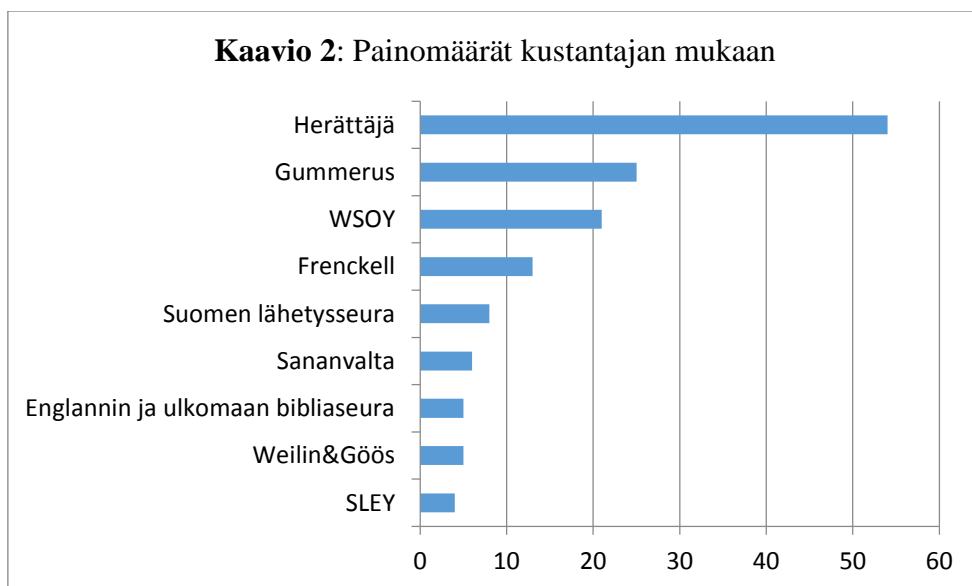
Näin hajanaisen kustantajajoukon esiintyminen kertoo todennäköisimmin
useiden kirjojen tulleen kylään kustantajien omien asiamiesverkostojen sekä kylä-
läisten kauppamatkojen mukana. Mitä enemmän samaa kirjaa on samalta kustan-
tajalta, sitä todennäköisempää on, että esimerkiksi pappi oli tehnyt kyseiselle kus-
tantajalle suuren kirjatilauksen ja myynyt tai jakanut kirjoja seuratupiin. Taulu-
kosta 3 näkyy, että yhdessätoista kirjassa omistusmerkintä paljastaa kirjan olleen
lahja tai muisto joltain matkalta. Tällaiset merkintälöydöt selittänevät useiden
yksittäisten kustantajien esiintymistä.

²³² MP OK. Kansimerkintä kirjassa Sionin Wirret, 1874.

Kaavio 1: Painomäärät painopaikan mukaan

Kaavio 2: Painomäärät kustantajan mukaan

8.1. Kristillinen peruskirjallisuus

Jo reformaatiossa asetettiin tavoite siitä, että kansa osaisi itsenäisesti lukea ja sisäistää lukemansa. Suomessa tämä tavoite alkoi vähitellen toteutua 1700-luvun kuluessa. Vuonna 1701 painettiin virsikirja, joka sisälsi veisujen lisäksi muutakin uskonnollista luettavaa, kuten katekismuksen, evankeliumikirjan, rukouskirjan ja kirkkokäsikirjan. Pikku hiljaa muitakin kirjoja alettiin hankkia koteihin. Näitä

olivat esimerkiksi hartauskirjat, arkkiveisut ja almanakat. Kotihartauksissa tapoihin kuului, että joku luki ääneen suuremmalle joukolle vaikkapa saarnakirjaa.

Maria Malkamäki (os. Hautala) muisteli kotihartauksia Untamalassa:

Ennen koetettiin saarna lukea aina ja virsi veisata. --Äiti luki meillä kotona, useimmiten. Hän luki Berghin tai Björkqvistin postillasta. Malmivaaran postillasta sitten myöhemmin luettiin, kun se tuli. Kaikkien piti olla läsnä, pienimpienkin, vaikka ne pyrkivät keskustelemaankin siinä.²³³

Untamalalaisten kodeista löytyi runsas valikoima tämän kategorian kirjoja, ennen kaikkea Raamattuja ja virsikirjoja, mutta myös muuta raamattu- ja laulukirjallisuutta.

Tarkasteltaessa kylän uskonnollista ilmapiiriä on syytä kiinnittää huomiota Siionin virsien esiintymiseen kylässä. Siionin virsiä löytyi 11 kappaletta, joista vain kolme oli vanhat ruotsista käännetyt Laguksen virret. Loput kappaleet olivat Malmivaaran virsiuudistuksen jälkeen Herättäjän painamia laulukirjoja. Tämä kielii kylän körttiläisestä ilmapiiristä ja malmivaaralaisuudesta, koska läheskään kaikkialla herätysliikkeen piirissä ei Malmivaaran uudistuksia hyväksytty mukisematta.²³⁴ Täydestä hyväksynnästä untamalassakaan ei voida saada tarkkaa tietoa, mutta jotain kertovat myös Siionin virsien omistuskirjoitukset. Kahdeksan yhdeksästä on omistettu lähes heti uuden laitoksen ilmestyttyä vuonna 1893. Useimmat untamalalaisten Siionin virret on omistuspäiväty jo vuosina 1894 ja 1895 eli uudistettu laulukirja otettiin nopeasti käyttöön. Muutoin Untamala lukeutuu tavalliseksi evankelis-luterilaisen kirkon huomassa olevaksi kyläksi tämän kategorian kirjojen osalta.

8.2. Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Postillakirjallisuus näyttää olleen suosittua Untamalassa. Ainakin kaksi johtopäätöstä on tehtävissä. Ensinnäkin kaikki neljä Untamalasta löytynyttä Wegeliuksen postillaa on painettu jo ennen vuotta 1850. Todennäköisesti kirjat on hankittu kauppamatkoilta Vaasasta tai ostettu paikallisesta pappilasta tuon ajan tyyliin sopien; herännäispapit olivat usein jonkun kirjansitomom tai painotalon leivissä asiamiehenä omassa pitäjässään. Hieman nuorempia painovuosiltaan ovat Untamalasta löytyneet Björkqvistin tai Berghin postillat ja näiden kustantajana näkyy usein WSOY tai Gummerus. Myös näissä tapauksissa vahvimpana olettamuksena hankintapaikaksi on paikallinen pappila. Vuosisadan vaihteessa painettujen postillojen kustantaja on yleensä Herättäjä oy. Herättäjän kirjojen kulkeutuminen Un-

²³³ SKS KKA 1. Ylistaro 8.

²³⁴ Virsiuudistuksen torjunnasta ks. Huhta 2007, 92–93 ja Viitaniemi 2010.

tamalaan on luonnollista, koska Untamala oli hyvin malmivaaralainen kylä ja lisäksi kitinojalaisen Juho Malkamäen tiedetään myyneen kirjoja ympäristössään.

Pietismin raivokkaimmat purkaukset Suomessa alkoivat olla ohi 1700-luvun kuluessa. Alempia hengenvirkoja haltioineet pappismiehet saattoivat liittyä pietismin ilmauksiin, mutta ylempiin virkoihin edetessään he omaksuivat maltillisemman lähestymistavan. Näiksi miehiksi Heikki Ylikangas nimeää muun muassa Juhana Wegeliuksen, Anders Björkqvistin ja Elias Laguksen.²³⁵ Kyseiset herännäispapit kulminoivat ajatuksiaan saarnakirjoihinsa eli postilloihin kuten Pyhä evangeliumillinen valkeus taivaallisessa opissa ja pyhässä elämässä, Uskon harjoitus autuuteen tai virsien muotoon kuten Sionin virret. Seurakunnissa työskentelevät papit lukivat kirjoja ja saarnasivat kansalle samaa sanaa kuin hartauskirjoista kottona luettiin.²³⁶ Untamalalaisten heränneiden mieltyminen hartauskirjallisuuteen paljastuu myös Maria Malkamäen (os. Hautala) luonnehdinnasta:

Siihän onkin heränneitä aina syytetty etteivät lue Raamattua, lukevat sitä liian vähän. On sanottu, että lukevat vain saarnakirjoja, mutta ei oikein Raamattua.²³⁷

Hartauskirjojen suosiota muisteli myös Jaakko Lammi:

Heränneet ovat lukeneet Scriverin ”Sielun aarretta”, Bergin postillaa, Krummacherin kirjoja ja Wilhelmi Malmivaaran ”Viestejä vaivatuille”, saarnakokoelma. Kirjat osettiin kirjakaupoista ja asiamiehiltäkin. Kreetta Latonen möi paljon kirjoja koteihin. Hän oli huomattava kirja-asiamies.²³⁸

Paljastava on myös tämän kategorian kirjojen lukumäärä, jopa 146 kappaletta erilaisia hartauskirjoja. Edellä mainittujen Wegeliuksen ja Björkqvistin postillat olivat kylässä edustettuina, kuten myös lukuisana Paavo Ruotsalaisen ystävän ja neuvonantajan tohtori Johan Fredrik Berghin postilla. Nämä kirjat liittyvät eittämättä herännäisyyden alkuaikojen palloon, Malmbergiin ja muihin herännäispappeihin.

Sen sijaan mielenkiintoisia sivujuonteita kirjoihin tuovat reformaattori Martti Lutherin tuotanto kylässä, muiden saksalaisten kirjailijoiden tuotanto sekä englantilaisen John Bunyanin suosio. Lutherin teoksia löytyi Untamalasta 13 kappaletta. Näistä vain kuusi liittyy kirjasta saatavan tiedon perusteella herännäisyyteen: viisi Pohjanmaan pappien F. O. Durchmanin ja A. W. Ingmanin suomentamaa Lutherin postillaa sekä yksi Herättäjän kustantama Seitsemän katumuspsalmia selityksineen. Neljä Huone-Postillaa sen sijaan on Suomen Lutherilaisen Ewanke-

²³⁵ Ylikangas 1979, 22–23.

²³⁶ Remes 1995, 130–131.

²³⁷ SKS KKA 1. Ylistaro 8.

²³⁸ SKS KKA 1. Ylistaro 5.

liumi-Yhtiön (nykyisin Sley) kustantamia ja loputkin kolme muista lähteistä kuin körttiläisyyden piiristä.

Tämä on huomionarvoinen seikka, koska Paavo Ruotsalaisen uskotaan olleen sängen vähän perillä reformaattorin teksteistä toimeliaimpana aikanaan ja varsinaisesti körttien ohjelmaan Luther tuli vasta Kustannusosakeyhtiö Herättäjän perustamisen jälkeen. Varmaa tietoa Lutherin teosten omistamisen motiiveista ei voida saada ja todennäköistä on, että Pohjanmaan pappien suomennosten myötä kyläläisissä oli herännyt kiinnostus Lutherin teoksia kohtaan. Koska tiedetään, että evankelisen liikkeen kirjamyymiä ja kolportöörejä liikkui Ylistarossa, voidaan olettaa, että Lutherilaisen evankeliumiyhdistyksen kustantamat Lutherin teokset ovat heidän mukanaan kylään kulkeutuneita. Sen sijaan ei voida kuin arvailla, haluttiinko heiltä varta vasten ostaa Lutherin teoksia, vai jättivätkö kolportöörit kirjojaan esimerkiksi lahjaksi seuratupaan.

Teologian dosentti Tarja-Liisa Luukkanen on tutkinut Sleyin kustantamaa kirjallisuutta sekä Lutherin kirjojen ja aatteiden levinneisyyttä Suomessa 1800-luvulla. Luukkanen toteaa artikkelissaan *Lutherilainen Ewankeliumi-Yhtiö ja lainakirjastot Lutherin teosten sekä luterilaisen identiteetin levittäjinä 1800-luvulla*, että Martti Luther oli eniten suomennettu kirjoittaja 1800-luvulla. Työn takana ei ollut kirkko eikä teologian asiantuntijoiden piiri vaan Sley. Luukkasen mukaan Sleyin motiivi uskonnollisen kirjallisuuden kustantamiseen oli ennen kaikkea suomenkielisen kirjallisuuden tuottaminen suomenkieliselle lukijakunnalle.²³⁹ Tämän perusteella voidaan olettaa, että evankelisen liikkeen kolportööreillä ainakin oli halua myydä tai jopa antaa uskonnollista kirjallisuutta kohdekyliensä ihmisille.

Saksalaisperäinen hartauskirjallisuus näyttää muutenkin olleen suuressa suosiossa Untamalassa. Saksalaisperäisiä kirjoja löytyi peräti seitsemänkymmentä kappaletta, kun suomalaisia vain 37 kappaletta. Lutherin lisäksi suurta suosiota nauttivat herännäisyydelle tärkeä kirja Christian Scriverin *Sielun-Aarre*, mutta myös Mauno Rosendalin mukaan herännäisyydessä vieroksuttu Johann Arndt. Totisesta kristillisyydestä teosta löytyi yhdeksän kappaletta ja Paratiisin yrttitarhaa kolme. Pietismin isähahmoksikin kutsutun Arndtin kirjallisuuteen mieltyminen herättää mielenkiintoisia kysymyksiä untamalalaisista. Neljä kirjoista on painettu ja omistettu jo ennen Herättäjän perustamista, mutta ainakin Rosendal oli

²³⁹ Gladiolius 2/2013 Lutherilainen Ewankeliumi-yhtiö ja lainakirjastot Lutherin teosten sekä luterilaisen identiteetin levittäjinä 1800-luvulla.

siinä käsityksessä, ettei kirjojen suosio kasvanut, vaikka ne kuuluivat Herättäjän kustannusohjelmaan. Lisäksi yksikään untamalalaisten omistama Arndtin teos ei ole Herättäjän kustantama: painajina tai kustantajina näkyvät helsinkiläinen G. O. Vasenius, Suomen lähetysseura, WSOY ja turkulainen G. W. Wilén. Voidaan siis olettaa, ettei Arndtin suosio kylässä kummunnut varsinaisesti herännäisyyden piiristä vaan kimmoke on saatu jostain muualta. Omistuskirjoitusten perusteella kuusi kirjoista on lahjoja tai muistoja, mutta yhteensä kahdeksan on omistuskirjoitettu ja yhdessä näkyy jopa kolmen omistajan jatkumo. Tämä kertoo jotain Arndtin kirjojen tärkeydestä, koska tuskin yhdentekevää kirjaa alettiin signeerata. Sen sijaan kirjojen lukemisesta ei jälleen voi saada tarkkaa tietoa. Joka tapauksessa Arndtin kirjojen saama suosio tuo ainakin pienen ja mielenkiintoisen juovan olettukseen täysin körttiperinteeseen sitoutuneesta kylästä.

Muut saksalaiset kirjailijat, kuten Krummacher ja Fresenius, ovat lähestulkoon yksinomaan Herättäjän kustantamia, joten niiden osalta voidaan sanoa Untamalassa luetun sitä, mitä emoyhdistys katsoi tärkeäksi kustantaa ja levittää. Yhden sivupolun tähän tekee Christian Scriverin Sielun-Aarre sarja, jonka kaikki Untamalasta löytyneet osat on kustantanut Gummerus. Painovuosiltaan kirjat ovat kaikki lähellä toisiaan, joten ilmiselvin oletus on jonkun papin tekemä tilaus kyseisestä kirjasta Gummerukselle. Toinen mahdollisuus on, että kylään tilasi toisinaan kirjoja paikallinen kauppa. Esimerkiksi Herättäjä-yhdistyksen arkistosta löytyvien tietojen mukaan Untamalan kauppaosakeyhtiö (Ylistaro) tilasi 1.5.1905 neljätoista kappaletta kirjaa *Elijan 3. vihkonen*.²⁴⁰

Englantilaisperäisen hartauskirjallisuuden, ennen kaikkea John Bunyanin, suosio Untamalassa kiinnittää vielä huomion. Kaikki englantilaisperäiset kirjat ovat ainakin painajan tai kustantajan osalta muualta kuin herännäisyyden piiristä. John Bunyanin kirjoista kolme on painettu Turussa Frenckellillä, kaksi on Ota- van kustantamaa, yksi kuopiolaisen Edlundin kirjapainosta ja peräti kuusi kappaletta Suomen lähetysseuran kustantamia. Myös Thomas Gougen ja Thomas Wilcoxin teokset ovat Frenckellin kirjapainosta. Painovuosiltaan Bunyanin tuotanto on Untamalassa melko nuorta eli 1800- ja 1900-lukujen taitteesta. Vain kaksi kirjaa ovat vanhempia, painetut vuonna 1835. Tästä voidaan kenties päätellä, että koska vuosisatojen vaihteen jälkeen kansan kirjallistuminen oli jo hyvässä vauhdissa ja yksityiskirjastojen laajeneminen ja monipuolistuminen alkoi myös yleis-

²⁴⁰ HA. Talonen, Jouko. Talosen välittämä tiedonanto 9.2. 2016. Tieto perustuu Talosen tutkimukseen Herättäjän arkistosta Lapualla.

tyä, niin silloin myös muuta kuin herännäisyyden piiristä kulkeutuvaa hengellistä kirjallisuutta alkoi löytyä körttikodeista. Kuitenkin kirjoja on todennäköisesti tuolloin myös luettu, koska kahdeksan yhdeksästä Bunyanin kirjasta on omistuskirjoitettu. Voidaan kuitenkin sanoa, että Bunyan liittyy Untamalassa Arndtin kanssa samaan juovaan körttiperinteen tiiviissä kudelmassa.

8.3. Muut kristilliset kirjat ja lehdet

Lähes joka talosta Untamalassa löytyi myös tämän kategorian kirjoja, vain kolmesta jäi uupumaan. Lippua korkeimmalla tässä ryhmässä pitää eittämättä Hengellinen kuukauslehti ja myös muunlaiset herännäisyyden itseymmärryksestä kumpuavat teokset ovat lukuisat, kuten erilaiset herännäisyyden historiakuvaukset. Tällaisten teosten suosio liittyy Untamalan vahvasti körttiperinteeseen. Maria Malkamäki (os. Hautala) kommentoi asiaa näin:

Hengellinen kuukauslehti on levinnyt aika tavalla. Sen asiamiehiä ovat olleet mm. Fanny Kangas-Rautio ja Sakari Salomäki, Eeli Pikkukaari ja Kreetta Latonen.²⁴¹

Myös Jaakko Lammi muisteli Hengellistä kuukauslehteä:

Heränneillä on ollut Hengellinen kuukauslehti ja Kotimaa. Asiamiehiä on ollut useita Ylistarossa. Asiamies toimi kauppaliiikkeessä ja piti listaa halukkaista tilaajista.²⁴²

Hengellisen kuukauslehden suuri suosio myös selittää osaltaan kylästä löytyvää laajaa Herättäjän kustantamaa tuotantoa. Hengellisessä kuukauslehdessä mainittiin uusista kustannustöistä ja jo sen ohjelmajulistuksessakin piirrettiin rajat sille, mitä herännyt kansa tulee tästä eteenpäin lukemaan. Lisäksi lehden laaja asiamiesverkosto varmasti toimi myös kustantamon muun tuotannon asiamiehinä ja näin kylään saatiin tietoa kirjoista että mahdollisuus tilata niitä.

Muita tärkeitä herännäisyyden historiakuvauksia ovat Mauno Rosendalin Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla ja myöskin körttikirjailija Aukusti Oravalan romaanit. Oravalan romaanit kustansi Gummerus ja Jaakko Gummeruksen (1870–1933) tiedetään myös innostaneet Oravalaa kirjoitustyöhön.²⁴³

Mauno Rosendal oli kirjallisesti tuottelias herännäisjohtaja. Kaikki hänen teoksensa löytyivät Untamalasta. Vuoden 1892 jälkeen lähes kaikki Rosendalin kirjat julkaisi Herättäjä.²⁴⁴ Tämä on luonnollista, koska hän oli liikkeen johtohahmo Wilhelmi Malmivaaran rinnalla.

²⁴¹ SKS KKA 1. Ylistaro 8.

²⁴² SKS KKA 1. Ylistaro 5.

²⁴³ Huhta 2007, 188.

²⁴⁴ Huhta 2007, 91.

Muut tämän kategorian kirjat muodostavat kirjon erilaisia uskonnollisia romaaneja tai kristillisten yhdistysten tervehdyksiä. Tällaiset teokset toki tuovat mielenkiintoisen häivähdyksen körttikylän yksityiskirjastoihin, mutta vain kaksi muualta kuin varsinaisesti herännäisyyden piiristä tulevaa kirjaa oli ensinnäkään painettu ennen 1900-lukua. Todella varhaiset muut kirjat, ennen kaikkea kaunokirjallisuus, olisivat epätyypillinen ilmestys tuona aikana talonpoikaiskylässä, mutta 1900-luvulla kirjavalikoima alkoi jo monipuolistua kodeissa.

IV Johtopäätökset

J.O. Hautala 1886. ”Alkasin lukemaan huhtik. 14 p. 1904.”²⁴⁵

Näin merkitsi puumerkkinsä, kirjan omistuspäivän ja lukemisensa aloituspäivän eräs untamalalainen kirjaansa. Tämä merkintä on suorastaan mannaa tutkijan silmille. Siitä selviää, kuka kirjan omisti, milloin kirja on untamalalaiselle tullut ja mikä harvinaisempaa, että hän mitä todennäköisimmin myös luki omistamansa kirjan. Harvoin tutkijaa lahjotaan näin tietorikkaalla merkinnällä, vaan useimmiten hän joutuu tyytymään oletuksiin ja arvailuihin, kun hän pitää käsissään yli sata vuotta vanhaa kirjaa. Tällaisiin toivon pilkahduksiin, kuten myös haastaviin pulmiin törmättiin myös käsillä olevassa tutkimuksessa.

Tämän pro gradu -tutkielman lähdepojan muodostaa Untamalassa luetteloidut uskonnolliset kirjat sekä Suomen kirjallisuuden seuran teettämän kirkollisen kansanperinteen kyselyn kokemustieto herätysliikkeeseen kuulumisesta sekä hengellisestä kirjallisuudesta. Tärkeitä lähteitä Untamalan kylän vaiheista ovat paikkakuntahistoriikit ja herännäisyyden osalta herännäisyyden historiaa kuvaavat teokset sekä tutkimukset.

Untamalan osalta sekä SKS:n kirkollisen kansanperinteen kyselyn kokemustieto että yksityiskirjastoista tehtävät päätelmät peilaavat toisiaan ja kertovat samaa: kirjoja hankittiin ja luettiin. Kaikki untamalalaiset muistelivat kotona luetun Berghin ja Scriverin postilloja ja veisatun ahkerasti Vanhaa virsikirjaa ja Siionin virsiä. Nämä kirjat olivatkin enemmistössä Untamalassa. Lisäksi SKS:n kyselyssä oli kylän ulkopuolistenkin mainintoja Untamalan kylässä vallinneesta rakkaudesta sivistykseen, muun muassa palavasta halusta perustaa oma koulu vaikka omin voimin. Samanlaista luonnehdintaa kylästä löytyy myös lähdeteoksista Untamalan kirja ja Ylistarolaisten historia.

Untamalassa omistetun kirjallisuuden valossa näyttää siltä, että kylässä on ollut aikakaudelle epätyypillisesti korkea lukutaidon tila, josta lukutaidon tutkimuksien mukaan seuraa myös kirjallisuuden monipuolinen hankkiminen. Lisäksi omistuskirjoituksia löytyi huomattava määrä untamalalaisten kirjoista, mikä osaltaan todistaa niiden olleen tärkeitä omistajilleen. Joissakin kirjoissa oli jopa merkintä lukemisen aloittamispäivästä tai kehotuksia kirjan lukemiseen. Tällaisia raapustuksia tuskin tehtiin kirjoihin, jotka pölyttyivät hyllyillä.

²⁴⁵ MP OK. Kansimerkintä kirjassa Scriver, Christian: Sielun-Aarre, 1889.

Untamalalaisten yksityiskirjastojen luetteloinnin jälkeen tulos omistetusta kirjallisuudesta oli huomattavan suuri, yhteensä 290 kirjaa. Luku oli myös eri näkökulmista tarkasteltuna suurempi kuin rinnakaistutkimuksessa Janakkalassa, joka olisi lisäksi paikkakuntana verrannollinen enemmän koko Ylistaroon kuin pelkään Untamalan kylään. Kirjat jaoteltiin kolmeen kategoriaan kuvaamaan erityyppisiä kirjallisuuden lajeja kylässä sekä taulukoitiin taloittain sekä alkuperän että tyyppin mukaan. Kategorioista (peruskirjallisuus, hartauskirjallisuus, muu kirjallisuus) selvästi eniten Untamalasta löytyi hartauskirjallisuutta, yhteensä 146 kirjaa.

Mielenkiintoinen yksityiskohta Untamalassa omistettujen kirjojen alkupe-
räästä liittyy Pipliaseuran raamatunlevitystoimintaan. Pipliaseura alkoi levittää raamattukirjallisuutta Suomessa vuonna 1815, mutta Untamalasta löytyi vain muutama Pipliaseuran kirja. Esimerkiksi Janakkalassa oli huomattavissa raamat-
tukirjallisuuden omistamisessa räjähdysmäinen nousu juuri Pipliaseuran työn ai-
koihin. Pipliaseuran työ ei siis tavoittanut Untamalaa merkityksellisessä määrin,
eikä Untamalassa raamattukirjallisuuden omistamisessa näy käyrän erityistä nor-
maalista poikkeavaa nousua tai laskua vuosien aikana. Untamalassa raamattukir-
jallisuutta suosivampaa oli selkeästi hartauskirjallisuus. Myös saksalaisten Martti
Lutherin sekä Johann Arndtin tuotannon laaja esiintyvyys Untamalassa poikkeaa
puhtaasti herännäiskirjallisuudesta. Onko se sitten särö vai uusi harmaan sävy
kuvassa, asia riippuu tulkitsijasta. Lisäksi anglosaksisen hartauskirjallisuuden
suosio Untamalassa oli suuri, kun taas Janakkalasta ei löytynyt ollenkaan kyseisen
lajin kirjallisuutta. Untamalalaisten kirjojen kustantajien osalta suurimmaksi nousi
Herättäjä Oy. Tämä on luonnollista ja tukee myös käsitystä herännäisyyden tiu-
kasta otteesta kylästä. Hengellisen kuukauslehden laaja levikki myös mahdollisti
tiedonkulun kustantamon uusista tuotteista sekä niiden hankkimisen laajan asia-
miesverkoston kautta.

Tutkimuksessa luotiin myös silmäys siihen, mitä kirjoja Untamalasta ei löy-
tynyt tai löytyi hyvin vähän. Merkittävimmät teokset, joita olisi voinut olettaa
kylässä olleen, ovat perimätiedon mukaan monissa suurissa heräämisissä vaikut-
tanut Arthur Dentin Totisen kääntymisen harjoitus sekä ennen kaikkea Paavo
Ruotsalaiseen usein liitettävä Thomas Wilcoxin Kallis Hunajapisara. Ensin mai-
nittua ei löytynyt ollenkaan ja Wilcoxia vain yksi. Syitä kirjojen puuttumiseen on
hankalaa löytää, mutta etenkin Wilcoxin kato on hämmentävä, koska se liittyy
legendanomaisesti Paavo Ruotsalaiseen sekä kuului myös Herättäjän kustannus-
hankkeisiin.

Täysin kattavaa ja kaikkea tietoa Untamalassa luetusta kirjallisuudesta ei voida tämän tutkimuksen puitteissa saada. On mahdotonta sanoa varmasti, mitä kirjoja luettiin enemmän ja mitä ei ehkä ollenkaan. SKS:n kysely sekä tiettyjen kirjojen suuri määrä toki paljastavat jotain näiden kirjojen suosiosta. Kirjojen ja uskonnollisen suuntautumisen välisen suhteen selvittämisessä on siis vielä tehtävää. Lukutaidon tilasta tulisi tehdä laaja tutkimus ja liittää se koko Ylistaron tilanteeseen. Sen sijaan rippikirjamerkintöjen vertaaminen valtakunnallisesti on jopa turhaa, koska eri pitäjien papeilla oli omat merkintätapansa ja omat tasovaatimuksensa. Täten esimerkiksi jonkun itäisen ja läntisen pitäjän vertaaminen keskenään antaa todennäköisesti vääristyneen kuvan lukutaidon todellisesta tasosta. Sen sijaan yhden pitäjän sisällä merkintöjä voidaan verrata tiettyyn pisteeseen asti, koska ne on tehnyt usein sama pappi tai yhteistyössä toimineet papit. Merkinnöistä voidaan tehdä pitäjän sisällä huomioita esimerkiksi sukupuolten lukutaidon välillä.

Untamalasta löytyneistä kirjoista olisi mahdollista tehdä tarkempi teologinen analyysi ja peilata sitä kylässä vallitsevaan hengelliseen ilmapiiriin ja pohtia, mitä aatteita kirjoista ammennettiin vai luettiin kirjoja sen takia, että tietty aate oli jo omaksuttu. Nykyään Untamalasta sanotaan sen olevan körttikylä, mutta olisiko kylällä ollut mahdollisuuksia muotoutua esimerkiksi evankeliseksi kyläksi tai selvästi yleiskirkolliseksi ja miksi näin ei käynyt. Untamalassa luettiin juuri niitä samoja kirjoja ja veisattiin samoja virsiä kuin muissakin tuon ajan eri tavalla herätykseen tulleiden keskuudessa. Ylistarossa alkoi vaikuttaa myös evankelinen liike ja on enemmän kuin todennäköistä, että useat untamalalaisten kirjat olivat evankelisen liikkeen piiristä hankittuja, kolportööreiltä tai kiertäviltä kirjasiamiehiltä. Untamalassa on kuitenkin nähtävissä jo 1800-luvulla selkeitä herännäisyyteen liittyviä piirteitä, kuten varhaiset herättäjäjuhlat, körttipuku, seuratoiminta, vanhasuomalainen poliittinen kannatus ja herännäispappien seuraaminen. Untamalassa siis haisteltiin sitä Jaakko Haavion sanailemaa Ukko-Paavon eväiden tuttua rukiisen leivän tuoksua.

Tässä tutkimuksessa kallistutaan siihen näkökulmaan, että erityisesti herännäispappien tiivis levittäytyminen Etelä-Pohjanmaalle vaikutti suurelta osin untamalalaisten liittymistä liikkeeseen. Untamalan sijainti edesauttoi sitä, että mieluisia pappeja oli helppo lähteä kuuntelemaan naapuripitäjään sekä kutsua heitä kylän kotiseuroihin puhumaan. Nämä papit sattumoisin kuuluivat siihen suruttomista ja maailmasta erottuvaan ryhmään, joka myöhemmässä historiankirjoituksessa

aseteltiin seisomaan herännäisyyden vainioille. Matti Peräsaran herätys oli kenties ”yleishengellinen”, mutta N. G. Malmbergin vaikutus antoi herätykselle nopeasti uoman, mitä pitkin virrata. Kuitenkin etenkin varhaisemmassa Untamalan kylän herätyshistoriassa eri liikkeiden kannattajista puhuttiin ystävälliseen sävyyn ja korostettiin sitä, että kylässä kaikki kulkivat kaikkien seuroissa. Tärkeintä oli sanan kuuleminen ja veisaaminen.

Toki taloudelliset-sosiaaliset syyt körttiherätykseen liittymiseen on nähtävissä Untamalassakin. Fennomaaninen ideologia kietoutui herännäisyyden ympärille ja tutkimuksissa on osoitettu suomalaisuusaatteen sopivan talonpoikaiseen mielenmaisemaan varsinkin, kun haluttiin ajatella uskonnon antavan sille lisäksi oikeutuksen. Tällainen historian kehityskaari näkyy myös Untamalassa, mutta ennen kaikkea untamalalaiset körtit eteläpohjalaiseen tapaan seurasivat uskonnollista johtajaansa muissakin asioissa kuin olisivat lähteneet sooloilemaan sen enempää politiikassa kuin hengellisellä alueellakaan. Wilhelmi Malmivaara ja Mauno Rosendal olivat herännäisyyden johtohahmoina avainasemassa muiden aatteiden liittämässä herännäisyyteen ja myös käyttivät tätä asemaansa.

Ennen kaikkea itse untamalalainen historiakuvaus liittyy lujasti herännäisyyden historiaan. Etenkin Untamalan kirjassa Tapani Koivusalon artikkeli *Untamala on körttikylä* antaa vahvasti sen kuvan, että Untamala on osaltaan alusta asti kuulunut siihen historialliseen kehitykseen, joka alkoi 1700-luvulla Pohjois-Savossa. Koivusalo on kuitenkin sitä mieltä, että täytyy olla muukin syy kuin vahvat johtajat ja ajanolot laajoille herätyksille. Tällaiseksi syyksi Koivusalo näkee ”mystiset voimat”, jotka välittyivät ihmisten mieliin hartauskirjallisuuden ja virsien sanoista. On lähes liikuttavaa, että jo tämän tutkielman alkuprosessissa häälynyt nimi ”Kirjoja lukevat körtit” saa oikeutuksen untamalalaisesta itseymmärryksestä.

Seuraavien körttikylästä tehtävien tutkimusten yksi tehtävä olisi liittyä siihen kontekstuaalisen historian tutkimukseen, joka pyrkisi selvittämään, millaiseksi paikallistasolla muodostui herännäisyyden historia ja historiankirjoitus. Jatkuiko esimerkiksi Untamalassa avoin suhtautuminen muihin ja onko edelleen tarpeen edes puhua ”meistä” ja ”muista” ja miten se suhteutuisi koko herännäisyyden myöhempään kehitykseen. Missä määrin nykyisessä liikkeessä korostuu perinteiden isien näkemys siitä, että ”täällä on oikea suomenkansa”?

V Liitteet

Untamalan yksityiskirjastot

Koska kaikista kirjoista ei selviä painovuosi, on painovuodet määritelty Fennica-tietokannan kartoituksen perusteella.

Talo 1, kerätty 22.10.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia, se on koko Pyhä Raamattu : vanha ja Uusi testamentti.
Helsinki 1908.

Biblia eli pyhä Raamattu : Vanhan ja Uusi Testamentti.
Helsinki 1920.

Sionin wirret.
Helsinki : Frenckell 1839.

Sionin Wirret : ruotsista suomeksi kääntnt.
Helsinki 1874.

Suomalainen virsikirja.
Kuopio 1914.

Uusi Testamentti.
1887.

Valikoima vanhan virsikirjan virsiä.
Kuopio : Herättäjä 1917.

Virsikirja.
1886.

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Bergh, Johan Fredrik, 1795–1866.

Postilla eli saarnakirja : koottu tohtori Johan Fredrik Berghin-vainajan jällelle jääneistä saarnoista ja saarnan juurista.

Kuopio : Sananvalta 1909.

Björkqvist, Anders, 1741–1809.

Uskon harjoitus autuuteen : saarnoja wuotuisten juhla- ja sunnuntaipäiwäin ewankeliumien mukaan.

Oulu Oulu : Herättäjä 1896.

Gouge, Thomas, 1609–1681.

[Sana syndisille] Sana syndisille, : ja sana pyhille, eli ylösherätys suruttomille ja ylöshehoitus uudesta syndyneille sieluille. Jonga se kuuluisa opettaja Englandisa Thomas Gouge on kirjoittanut. Ja yxi sanan palvelja Turusa suomexi pannut.

Turusa : prändätty J. C. Frenckellin tykönä 1803.

Helsinki 1829.

Krummacher, Friedrich.

Elija Tisbiläinen ; suom. Otto Rosendal.
Oulu : Herättäjä 1900.

Luther, Martti.
Huone-Postilla.
Jyväskylä : Lutherilainen Evankeliumi-yhtiö 1878.

Luther, Martti.
Kirkko-Postilla. Selityksiä vuotisten sunnuntai- ja juhla-päiväin evankeliumeista ;
suom. Frans Oskari Durchman ja And. Wilh. Ingman ”Pohjanmaan pappeja” Tal-
wi-puoli.
Vaasa 1848.

Luther, Martti.
Kirkko-Postilla. Selityksiä vuotisten sunnuntai- ja juhla-päiväin evankeliumeista ;
suom. Frans Oskari Durchman ja And. Wilh. Ingman ”Pohjanmaan pappeja” Ke-
wät-puoli.
Vaasa 1851.

Saarnoja sisältävä kirja.
[kirjoitettu frakturalla, omistuskirjoitus päivätty 1880].

Scriver, Christian.
Sielun-Aarre ; 1 nios ; suom. Juho Saarinen.
Jyväskylä : Gummerus 1889.

Sielun-Aarre ; 1 nios ; suom. Juho Saarinen.
Jyväskylä : Gummerus 1889.

Sielun-Aarre ; 2 nios ; suom. Juho Saarinen.
Jyväskylä : Gummerus 1890.

Sielun-Aarre ; 3 nios ; suom. Juho Saarinen.
Jyväskylä : Gummerus 1891.

Werner, Fredrik.
Kristityn oikea ja pettämätön taivaan tie, joka selvästi näyttää jokaiselle, kuinka
hän voi välttää ijankaikkisen kadotuksen ja varmaan saavuttaa autuuden ; saksasta
suom. Juho Saarinen.
Pietari : Anton Lindeberg 1893.
Wiipuri.

--Kokoelma:
Paavo Ruotsalainen eli herännäisyys Pohjois-Savosta.
Kuopio 1882.

Lagus, Jonas.
Neljä keskustelua lihallisen ja saatanan välillä.
Jyväskylä : Gummerus 1891.

Beck, J. T.
Kristillisiä puheita ; suom. K.F. Stenbäck.
Pori : Suomentaja 1872.

Cederberg, Jak.
Syntien anteeksi saamisesta.
Nikolainkaupunki : Unggren 1875.

Evankelisia neuvoja kutsutuille sieluille ; suom. Wilh. C:son.
Turku 1861.

Lagus, Jonas.
Saatanan vimma kristitystä maailmasta.
Jyväskylä 1879.

Arwid Johan Logren (Kirkkowäärti Lapualla) elämän kertomus.
Nikolainkaupunki 1884.

Stenbäck, Thomas.
Lähtö ja hyvästijättö saarna pidetty Ilmajoen pitäjän emäkirkossa 3. sunn. jälkeen
pyhän kolminaisuuden päivän vuonna 1757.
Turku : Hjelt 1884.
--Kokoelma loppuu

Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet
Hengellinen kuukauslehti 1888 ; Malmberg
Lapua : Herättäjä.

Hengellinen kuukauslehti 1889 : toinen vuosikerta ; Malmberg.
Oulu : Herättäjä.

Hengellinen kuukauslehti 1892 : viides vuosikerta ; Wilhelmi Malmberg.
Oulu : Herättäjä.

Hengellinen kuukauslehti 1894 : seitsemäs vuosikerta ; W. Malmb. ja Rosendal.
Oulu : Herättäjä.

Hengellinen kuukauslehti 1909 : yhdeksäs kolmatta vuosikerta ; Vilh. Malm. ja
M. Pesonen.
Helsinki : Herättäjä.

Oravala, Aukusti.
Päivän lapsia.
Jyväskylä : Gummerus 1917.

Virkkunen, Paavo.
Jeesus ihmisenä ja Jeesuksen luonne : kaksi raamattutuntia.
Porvoo : WSOY 1919.
Suomen kristill. ylioppilasliiton julkaisuja; 11.

Talo 2, kerätty 22.10.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia, se on koko Pyhä Raamattu : Vanha testamentti ja Uusi testamentti.

Helsinki 1873.

Hartauskirja.

[sisältää: kalenteri, merkillisimmät tapahtumat Raamatusta, katekismus, rukouksia, psalmit, virret, evankeliumit ja epistolat].

Helsinki : Frenckell 1845.

Hartauskirja.

[wirsi- ja evankeliumikirja]

Helsinki : Frenckell 1857.

Hartauskirja.

[sis. Ajan-tietoa + virret + rukouksia]

Turku : Wilén.

1.Katekismus Wirsixi tehty.

[kirjoitettu fraktuuralla].

Suomalainen wirsikirja.

Oulu : Herättäjä 1900.

Suomalainen wirsikirja.

Oulu : Herättäjä 1900.

Uusi testamenti.

Helsinki 1840.

Uusi testamentti suomeksi.

Turku : G. W. Wilén 1844.

Uusi testamenti.

Porvoo 1847.

Meidän Herramme Jeesuksen Kristuksen Uusi testamentti.

Helsinki : Englannin ja ulkomaan piipiaseura 1901.

Nya Testamentet och Psaltaren.

Stockholm 1905.

Wirsikirja.

[kirjoitettu fraktuuralla].

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Bergh, Johan Fredrik, 1795–1866.

Postilla eli saarnakirja : koottu tohtori Johan Fredrik Berghin-vainajan jällelle jääneistä saarnoista ja saarnan juurista.

Jyväskylä : Weilin ja Göös 1875.

Postilla eli saarnakirja : koottu tohtori Johan Fredrik Berghin-vainajan jällelle jääneistä saarnoista ja saarnan juurista.

Jyväskylä : Weilin ja Göös 1875.

Bunyan, John.

[Kristityn waellus]

Yhden kristityn waellus : autuahan ijankaikkisuteen, joka moninaisilla kauneilla kuwauksilla eteenasettaa katuwaisen ja Jumalata etziwäisen sielun tilan. Engelskan kielellä kokoonpandu Johan Bunianilda, saarnamies Betfordisa. Ja nyt saxasta suomexi kääty Jacob Johan Malmbergilda.

Turusa : Prändätty J. C. Frenckellin tykönä.

Helsinki : 1835.

Fresenius, Johan Philipp.

Tohtori Johan Filip Freseniuksen rippi- ja Herran ehtoolliskirja ; suomennoksen uusinut Pekka Korhonen.

Oulu : Herättäjä 1898.

Fresenius, Johann Friedrich.

Wiheliäisen syntisen wanhurskauttamisesta Jumalan edessä ; suom. Edwin Snellman.

Oulu : Herättäjä 1893.

Scriver, Christian.

Sielun-Aarre ; 2 nios ; suom. Juho Saarinen.

Jyväskylä : Gummerus 1891.

Krummacher, Friedrich.

Elija Tisbiläinen ; suom. Otto Rosendal.

Oulu : Herättäjä 1900.

Postilla.

[kirjoitettu fraktuuralla, omistuskirjoitus päivätty 1849].

White, Ellen G.

Tie Kristuksen luo.

Helsinki : Aikain Wartija 1917.

Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet

Malmberg, Wilhelmi.

Puoli vuosisataa heränneiden keskuudessa : muistelma.

Lapua : Herättäjä.

Tampere 1914.

Oravala, Aukusti.

Pienestä pappilasta.

Jyväskylä : Gummerus 1902.

Talo 3, kerätty 20.10.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia. Se on koko Pyhä Raamattu suomexi.
Turku : Englannin ja ulkomaan Bibliaseura 1894.

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Bunyan, John.
Pyhä sota eli kertomus Shaddain taistelusta Diabolusta vastaan valloittaaksensa häneltä takaisin ihmissielun kaupungin ; suom. Antti Mäkinen.
Helsinki : Suomen lähetysseura 1904.
Oulun uudesta kirjapainosta.

Björkenheim, Edvin.
Puheita : 1885-1915.
Helsinki : Raittiuden ystävät 1916.

Fresenius, Johan Friedrich.
Wiheliäisen syntisen vanhurskauttamisesta Jumalan edessä ; suom. Edwin Snellman.
Oulu : Herättäjä 1893.

Krummacher, Friedrich.
Elija Tisbiläinen ; suom. Otto Rosendal.
Oulu : Herättäjä 1900.

Weitbrecht, G.
Pyhä aika nuoruuden : Nuorisolle omistettuja elämänohjeita ; suom. Heikki Tunkelo.
Jyväskylä : Gummerus 1907.

Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet

Knudsen, Jakob.
Martti Luther-romaani II : Uskallusta.
Porvoo : WSOY 1917.

Hengellinen kuukausilehti 1897 ; Malmberg, Rosendal.
Oulu : Herättäjä.

Oravala, Aukusti.
Erämaan Profeetta : Historiallinen ja elämäkerrallinen romaani.
Jyväskylä : Gummerus 1917.

Oravala, Aukusti.
Paavo Ruotsalainen.
Jyväskylä : Gummerus 1913.

Raamatun kuvasto : Käsikirja opettajille ja raamatunystävälle : Sisältävä 394 kuvaa ja karttaa.
Porvoo : WSOY 1907.

Talo 4, kerätty 23.10.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia, se on: koko Pyhä Raamattu, suomexi : alku-raamattu in hebrean ja grekan jälkeen wastauudesta ojettu: esipuhetten, lukuin sisällepito in, yhtäpitäväisten Raamatun paikkain osotuxen, ja lisätty in registerein kanssa.

Turku : Suomen Biblia-Seura 1832

Turku 1845.

Katekismus, Suomen evankelis-lutherisen kirkon : hyväksytty Suomen kolmannessa yleisessä kirkolliskokouksessa vuonna 1893 : (kysymyksillä varustettu).

Tampere : Toivonen 1898.

Suomalainen Koraali-Wirsikirja evankelis-luterilaisille seurakunnille

[”Mallipainos”]

Helsinki Helsinki : Weilin & Göös 1906.

Suomalainen wirsikirja.

Kuopio 1914.

Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet

Rosendal, Mauno.

Herran tuli romaani.

Porvoo : WSOY 1920.

Sundwall, Fredrik Wilhelm.

Valituita lukukappaleita Pyhästä Raamatusta kansakoulun ylempien osastojen tarpeeksi.

Porvoo : WSOY 1900.

Muderspach, L.

Valoa ja Totuutta : N:30.

Helsinki : Aikain Wartija 1913.

Talo 5, kerätty 23.10.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Katekismus.

[kirjoitettu fraktuuralla]

Sionin Wirret : Wirsikirja kotihartauden tarpeiksi ; Malmberg.

Oulu : Herättäjä 1896.

Suomen evankelis-lutherisen kirkon katekismus : hyväksytty Suomen kolmannessa yleisessä kirkolliskokouksessa vuonna 1893 : kysymyksillä varustettu.

Tampere : Isak Julin 1913.

Suomalainen wirsikirja.

Kuopio 1914.

Uusit testamenti.

Porvoo 1847.

Uusi testamentti.

Sortavala : Suomen kirkon sisälähetysseura 1917.

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Arndt Johann.

Totisesta kristillisyydestä. 2, Johan Arndin Toinen kirja Totisesta christillisyydestä; kuinga Christuxen miehuden ottaminen, rakkaus, nöyryys, siweys, kärsiwäisyys, kärsiminen, risti, pilkka ja kuolema on meidän lääkityxemme elämämme lähde, peili, ojennus nuora ja elämän kirjamme. Ja kuinka oikian kristityn uskolla, rukouxella, kärsiwäisydellä, Jumala sanalla ja taiwallisen lohdutuxen kautta tulee woitta synnin, kuoleman, perkelen, helwetin, mailman ja kaikkinaiset ristit ja waiwat, joka kaikki tyyni tapahtuu meisä Jesuxen Christuxen ja Hänen woimansa, wäkevydensä ja woittonsa kautta.

Helsinki : G. O. Vasenius 1835.

Toinen kirja totisesta kristillisyydestä : Liber vitæ, Christus : (elämän kirja, Kristus) : kuinka Kristuksen ihmiseksi tuleminen, rakkaus, nöyryys, hiljaisuus, kärsiminen, kituminen, risti, häpeä ja kuolema ovat meidän voiteemme ja terveyslähteemme, sekä elämämme kuvastin, ohje ja kirja; sekä kuinka todellisen kristityn tulee voittaa synti, kuolema, saatana, helvetti, maailma ja kaikki vastukset uskon, rukouksen, kärsivällisyyden, Jumalan sanan ja taivaallisen lohdutuksen kautta - tehden kaiken tämän Kristuksessa Jeesuksessa, Hänen voimansa ja woittonsa kautta meissä ; suom. Antti Mäkinen.

Kuopio : Suomen lähetys-seura 1904.

Helsinki 1904.

Bergh, Johan Fredrik.

I Ahti-Saarnoja. Ahti-, katekismus- ja erityis-saarnoja koottu tohtori Johan Fredrik

Berghin-vainajan jällelle jääneistä saarnoista ja saarnan juurista.

Jyväskylä : Weilin & Göös 1879.

Bunyan, John.

Jumalan armo riittävä maailman suurinta syntistä kohtaan : kirja kiusatuille sieluille! / Johan Bunyanin kirjoittama kirja herätyksestään, kiusauksistaan, taisteluistaan ja woitoistaan kääntymisensä, saarnawirkansa ja wankeutensa ajoilta.

Kuopio : Suomen Lähetysseura 1917.

Osakeyhtiö Kuopion uusi kirjapaino.

Pyhä sota eli kertomus Shaddain taistelusta Diabolusta vastaan valloittaaksensa häneltä takaisin ihmissielun kaupungin ; suom. Antti Mäkinen.

Helsinki : Suomen lähetysseura 1904.
Oulun uudesta kirjapainosta.

Grubb, Nils.
Kristittyin wälttämätöin ja jokapäiväinen Risti ja Kärsiminen ; suom. Swan Edward.
Tampere : Kustannus-oy. Herättäjä 1914.

Holmberg, B.O.
Arwaamaton Aarre : kolossalais-Epistola ; selitti B.O. Holmberg, kappalainen.
Turku : Tekijä 1893..

Krummacher, Friedrich.
Kärsivä Kristus
Tampere 1918.

Luther, Martti.
Seitsemän katumuspsalmia selityksineen ; Malmberg.
Oulu : Herättäjä 1898.

Postilla
[kirjoitettu fraktuuralla, omistuskirjoitus päivätty 1912].

Päivänsalo, B. H.
Lastemme Sieluelämä.
Porvoo : WSOY 1919.

Ramus, Jonas.
Lyhy ja arwamatoin Armon Aika.
Turusa : J. C. Frenckellin kirjan-prändisä 1808

Rieger, Georg.
Erityis-intendentin ja Stuttgartin sairashuoneen Saarnaajan Georg Conrad Rieger'n Wali-
tuita Ruumissaarvoja ; suom. S. Hämäläinen.
Kuopio : Suomentaja 1901.

Rosendal, Mauno.
Samuel Herran Majassa: Nuorukaisille.
Oulu : Herättäjä 1900.

Steinhofer, F. C.
Saarnakirja, josta wuotuisten sunnuntai-, juhla- ja pyhä-päiwien ewankeliumien johdolla
esitetään : Ewankelinen Uskon-Perustus.
Helsinki : Suomen lähetysseura 1886.

Topp, Peter.
Huutavan ääni korwesta lunastetuille sieluille. Suom. Henrik Renqvist.
Helsingissä präntätty Waseniuksen luonna, vuonna 1841.

Wegelius, Johann.
Se Pyhä Ewangeliumillinen walkeus Taiwaallisessa opissa ja Pyhässä Elämässä.
Vaasa : Lundberg : Edlund 1848.

Wilcox, Thomas.
Hunaja-Pisarat ; suom. Edvin Snellman.
Turusa : J. C. Frenckell 1893.

Zobel-Nolan, Allia.

Seuratkaa Tähteä!
Helsinki : Suomen lähetysseura 1919.

Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet

Bunyan, John.

Ylenpalttinen armo syntisistä suurimmalle eli John Bunyanin elämäkerta hänen itsensä kirjoittama ; englannin kielestä suomentaneet Hannes Leiviskä ja Matti Tarkkanen.
Kuopio : Suomen lähetysseura 1918.

Hengellinen kuukauslehti 1895 ; Malmberg ja Rosendal.
Oulu : Herättäjä.

Malmivaara, Arvi.

Pyhäkoulu.

Helsinki : Suomen ev. lut. pyhäkouluyhdistys 1920.

Malmivaara, Wilhelmi.

Lasten Kaswatus.

Lapua : Herättäjä 1915.

Oravala, Aukusti.

Erämaan profeetta.

Jyväskylä : Gummerus 1917.

Rosendal, Mauno.

Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla : kolmas osa 1845-1852.

Kuopio 1909.

Rosendal, Mauno.

Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla : neljäs osa 1853-1900.

Kuopio 1912.

Talo 6, kerätty 21.10.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia, se on: coco Pyhä Raamattu, suomexi; alcu-raamattu in hebrean ja grecan jälkeen wastuudesta ojettu: esipuhetten, lucuin sisällepito in, yhtäpitäwäisten Raamatun paickain osotuxen, ja lisätty in registerein canssa.

Turusa : prändätty directeurildä ja cuningalliselda kirjanpräntäjäldä, suuren-ruhtinan-maasa Suomesa, Jacob Merckellildä 1758.

Suomen Evankelis-Luterilaisen Kirkon Katekismus : Kysymyksillä varustettu.
Tampere 1902.

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Arndt Johan, Paratiisin yrttitarha, sisältäwä Rukouksia Jumalan kuwan uudistukseksi ja eläwän uskon harjoittamiseksi ; suom. Niilo E. Wainio. Yhteenä 6 wihkoa – 3:as wihko.
Porvoo : WSOY.

Arndt, Paratiisin yrttitarha, sisältäwä Rukouksia Jumalan kuwan uudistukseksi ja eläwän uskon harjoittamiseksi ; suom. Niilo E. Wainio. Yhteenä 6 wihkoa – 5:es ja 6:es wihko.
Porvoo : WSOY 1898.

Bunyan, John.

Kristityn vaellus tästä maailmasta siihen kuin tulewa on ; englannink. suom. K. Suomalainen ; Kaunistettu 9:llä kuvalla Barnard'in, Linton'in, Small'in y.m. englantilaisen taiteilijan kuvittama.

Helsinki : Otava 1902.

Frenckellin kirjapainosta.

Krummacher, Friedrich.

Silmäyksiä armon valtakuntaan ; suomentanut Wilhelmi Malmivaara.

Tampere : Herättäjä 1910.

K. T. S.

Järkimiehet miettimästä.

Helsinki 1904.

Miller, J. R.

Hiljaisia hetkiä.

Porvoo : WSOY 1918.

Nohrborg, Anders.

Langenneen ihmisen Autuuden järjestys, jonka Wuotisten sunnuntai- ja juhlapäivä-evankeliumein Tutkinnoista selitti Anders Nohrborg, Magisteri ja Hovi-saarnaaja ; suom. Joseph W. Durchman, Wara Kirkkoherra ja kappalainen Ylistarosta Isonkyrön pitäjämästä.
Vaasa : Lundberg : Edlund 1848.

Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet

Malmiwaara, Wäinö.

Herännäisyyden wainioilta.

Helsinki 1908.

Waltari, Toivo.

Suomen Merimieslähetys Sodan aikana.

Helsinki : Suomen merimieslähetysseura 1916.

Talo 7, kerätty 23.10.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia, se on: koko Pyhä Raamattu, suomexi : alku-raamattu in hebrean ja grekan jälkeen wastauudesta ojettu: esipuhetten, lukuin sisällepito in, yhtäpitäväisten Raamatun paikkain osotuxen, ja lisätty in registerein kanssa.

Turku : Suomen Biblia-Seura 1832.

Turku 1845.

Biblia, se on koko Pyhä Raamattu: Vanha testamentti ja Uusi testamentti.

Helsinki 1895.

Biblia, koko Pyhä Raamattu.

Kuopio 1903.

Kuva-Raamattu.

[35x40cm, kirjoitettu fraktuuralla].

Uusi testamentti ja Psalttari.

[kirjoitettu fraktuuralla, omistuskirjoitus päiväty 1868.].

Uusi Testamentti.

[kirjoitettu fraktuuralla, omistuskirjoitus päiväty 1894].

Uusi testamentti.

Sortavala : Suomen kirkon sisälähetysseura 1914.

Suomalainen Wirsikirja.

Oulu : Herättäjä 1900.

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Arndt Johann, 1555–1621.

Ensimmäinen kirja totisesta kristillisyydestä : Liber Scripturæ eli Raamatun kirja : kuinka totisessa kristityssä Aatamin tulee joka päivä kuolla, mutta Kristuksen hänessä elää ja kuinka hänen tulee jokapäivä uudistua Jumalan kuvan kaltaisuuteen ja elää uudessa syntymisessä ; saksankielestä suom. R. Sarlin.

Turku : G. W. Wilén 1901.

Totisesta kristillisyydestä. 2, toinen kirja totisesta kristillisyydestä.

Turku : G. W. Wilén 1902.

Kolmas kirja totisesta kristillisyydestä : sisällisestä ihmisestä : kuinka Jumala on pannut korkeimman tavarän, valtakuntansa, ihmisen sydämmeen, niinkuin kätketyn tavarän peltoon, ja niinkuin jumaluuden valon sieluun; ja kuinka se on herätettävä ja etsittävä meissä ; suomeksi kirj. Henrik. Renqvist.

Turku : G. W. Wilén 1883.

Totisesta kristillisyydestä. 4, Neljäs kirja totisesta kristillisyydestä.

Turku : G. W. Wilén 1876.

Totisesta kristillisyydestä. 6, Kuudes kirja Totisesta kristillisyydestä.

Turku : G. W. Wilén 1877.

Bergh, Johan Fredrik, 1795–1866.

Postilla eli saarnakirja : koottu tohtori Johan Fredrik Berghin-vainajan jällelle jääneistä saarnoista ja saarnan juurista.

Kuopio : Sananvalta 1909.

Beskow, Natanael.

Saarnoja kirkkovuoden sunnuntai- ja juhlapäivinä.

Jyväskylä : Gummerus 1905.

Björkqvist, Anders, 1741–1809.

Uskon harjoitus autuuteen : saarnoja wuotuisten juhla- ja sunnuntaipäiwäin ewankeliumi-
en mukaan.

Oulu Oulu : Herättäjä 1896.

Fresenius, Johann Friedrich.

Wiheliäisen syntisen wanhurskauttamisesta Jumalan edessä ; suom. Snellman.

Oulu : Herättäjä 1893.

Hjelt, Yolanda.

Äidin mietteitä ja neuvoja.

Helsinki : Kustannus o. y. Kansa 1907.

Krummacher, Friedrich.

Elija Tisbiläinen ; suom. Otto Rosendal.

Oulu : Herättäjä 1900.

Luther, Martti.

Epistola-Postilla ; suom. Carl Enebäck.

Turku : Lillja : Wilén 1858.

Luther, Martti.

Huone-Postilla.

Jyväskylä : Lutherilainen Evankeliumi-yhtiö 1878.

Luther, Martti.

Kirkko-Postilla. Selityksiä wuotisten sunnuntai- ja juhla-päiwäin ewankeliumeista ; suom.

Frans Oskari Durchman ja And.Wilh.Ingman ”Pohjanmaan pappeja” Talwi-puoli.

Vaasa 1848.

Luther, Martti.

Sillä Herra on sinun lohdutuksesi.

Porvoo : WSOY 1903.

March, Daniel.

Raamatun yökohtauksia ; suom. Kaarlo Forsman.

Porvoo : WSOY 1903.

Rosendal, Mauno.

Sananen kiusatuille Sieluille.

Oulu : Herättäjä 1892.

Scriver, Christian.

Sielun-Aarre ; 1 nios ; suom. Juho Saarinen.

Jyväskylä : Gummerus 1889.

Sielun-Aarre ; 2 nios ; suom. Juho Saarinen.

Jyväskylä : Gummerus 1890.

Sielun-Aarre ; 3 nios ; suom. Juho Saarinen.

Jyväskylä : Gummerus 1891.

Suomalainen, Karl.

Suljetuissa kammioissa : mietelmä hiljaisina hetkinä.
Helsinki : Otava 1903.

Wegelius, Johann, 1693–1764.
Se Pyhä Ewangeliumillinen walkeus Taiwaallisessa opissa ja Pyhässä Elämässä.
Turku 1836.

Se Pyhä Ewangeliumillinen walkeus Taiwaallisessa opissa ja Pyhässä Elämässä.
Turku 1838.

Wäyrynen, Johannes.
Tie Jumalan lepoon.
Oulu : Herättäjä 1895.

Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet
Raamatullinen käsi- konkordanssi.
Oulu 1891.

Rietschel, Georg.
Lutherus kodissansa.
Jyväskylä : Gummerus 1891.

Rosendal, Mauno.
Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla : ensimmäinen osa 1796-1835.
Oulu: Herättäjä 1902.

Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla : toinen osa 1836-1844.
Oulu: Herättäjä 1905.

Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla : kolmas osa 1845-1852.
Oulu: Herättäjä 1912.

Ylhäältä apua : Satakunnan sisälähetys-yhdistyksen kuukauslehti : ensimmäinen vuosikerta.
Pori : Satakunnan sisälähetysyhdistys 1910.

Talo 8, kerätty 22.10.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia, se on koko Pyhä Raamattu : Vanha ja Uusi testamentti.
Helsinki : Englannin ja ulkomaan Bibliaseura 1877.
Helsinki 1878.

Biblia, eli Pyhä Raamattu : Vanha ja Uusi testamentti.
New York 1911.
[Amerikkalainen Bibliaseura].

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon katekismus.
Tampere 1909.

Suomalainen wirsi- ja ewankeliumikirja.
Turku 1883.
-Tämän kirjan omistaa Jaakko Lammi 1899

Virsi- ewankeliumi- ja rukouskirja.
Sortavala : Suomen kirkon sisälähetysseura 1920.

Hartauskirja.
[psalmit + virret + rukouksia + ewankeliumit + messukaava].
[kirjoitettu fraktuuralla, omistuskirjoitus päivätty 1886].

Hartauskirja.
[kirjoitettu fraktuuralla, omistuskirjoitus päivätty 1887].

Sionin wirret, ruotsisa suomeksi käätyt .
Helsinki : Frenckell 1874.

Siionin Wirret : virsikirja kotihartauden tarpeeksi ; Malmberg.
Oulu : Herättäjä 1893.

Siionin Wirret.
Helsinki 1894.
Suomalainen virsikirja.
Hancock Michigan 1819.

Suomalainen wirsikirja ewankelis-luterilaisille seurakunnille, Suomen suuriruhtinaan maasta.
Tampere : Majlund 1899.

Suomalainen wirsikirja.
Oulu : Herättäjä 1900.

Virsikirja.
[kirjoitettu fraktuuralla, omistuskirjoitus päivätty 1896].

Virsikirja.
[kirjoitettu fraktuuralla].

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Bergh, Johan Fredrik, 1795–1866.
Postilla eli saarnakirja : koottu tohtori Johan Fredrik Berghin-vainajan jällelle jääneistä saarnoista ja saarnan juurista.
Jyväskylä : Weilin & Göös.

Postilla eli saarnakirja : koottu tohtori Johan Fredrik Berghin-vainajan jälle jääneistä saarnoista ja saarnan juurista.
Kuopio : Sananvalta 1909.

Bunyan, John.

[Kristityn waellus]

Yhden kristityn waellus : autuahan ijankaikkisuteen, joka moninaisilla kauneilla kuwauksilla eteenasettaa katuwaisen ja Jumalata etziwäisen sielun tilan. Engelskan kielellä kokoonpandu Johan Bunianilda, saarnamies Betfordisa. Ja nyt saxasta suomexi kääTTY Jacob Johan Malmbergilda.

Turusa : Prändätty J. C. Frenckellin tykönä.

Helsinki : 1835.

Fresenius, Johann Friedrich.

Wiheliäisen syntisen wanhurskauttamisesta Jumalan edessä ; suom. Edvin Snellman.

Oulu : Herättäjä 1893.

Luther, Martti.

Huone-Postilla.

Jyväskylä : Lutherilainen Evankeliumi-yhtiö 1878.

Muderspach, L.,

Valoa ja totuutta : lyhyt selostus 30:tä raamatullisesta esitelmästä.

Helsinki : Aikain Wartija 1913.

Postilla.

[kirjoitettu fraktuuralla, omistuskirjoitus Untamalan ukolta Jeremias Jeru Piuholalta, joka eli 1800-luvun lopulla].

Rosendal, Mauno.

Sureeko Suomi Jumalan mielen mukaan.

Porvoo : WSOY 1891.

Scriver, Christian.

Sielun-Aarre ; 1 nios ; suom. Juho Saarinen.

Jyväksylä : Gummerus 1881.

Sielun-Aarre ; 2 nios ; suom. Juho Saarinen.

Jyväksylä : Gummerus 1890.

Sielun-Aarre ; 3 nios ; suom. Juho Saarinen.

Jyväksylä : Gummerus 1891

Wäyrynen, J.

Tie Jumalan lepoon.

Oulu : Herättäjä 1895.

Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet

Kolde, Theodor.

Martti Lutherin Elämäkerta : osa 1.

Oulu 1901.

Russell, C. T.

Raamatun tutkisteluja : Jumalallinen aikakausion suunnitelma : ohjausta Raamatun tutkimiseen.

Brooklyn (N.Y.) : Watch Tower Bible & Tract Society : Emil Österman, Turku [jakaja]

Huutavan ääni : Suomen kristillisen työväenliiton julkaisu.
Helsinki : Suomen kristillinen työväenliitto 1908-1909.

Hengellinen kuukauslehti : 1891 neljäs vuosikerta ; Malmberg.
Oulu : Herättäjä.

Hengellinen kuukauslehti : 1894 seitsemäs vuosikerta ; Malmberg/Rosendal.
Oulu : Herättäjä.

Hengellinen kuukauslehti : 1899 kahdestoista vuosikerta ; Malmberg/Rosendal.
Oulu : Herättäjä.

Hengellinen kuukauslehti : 1903 viidestoista vuosikerta ; Malmberg.
Oulu : Herättäjä.

Talo 9, kerätty 5.10.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia.

[kirjoitettu fraktuuralla].

Katekismus.

[kirjoitettu fraktuuralla].

Siionin Wirret : Virsikirja kotihartauden tarpeeksi ; Malmberg.

Oulu : Herättäjä 1893.

Siionin Wirret : Virsikirja kotihartauden tarpeeksi ; Malmberg.

Oulu : Herättäjä 1893.

Suomalainen virsikirja.

Oulu : Herättäjä 1900.

Suomalainen virsikirja.

Helsinki 1920.

Virsikirja.

[kirjoitettu fraktuuralla].

Virsikirja.

[kirjoitettu fraktuuralla].

Virsikirja.

[kirjoitettu fraktuuralla].

Virsikirja.

[kirjoitettu fraktuuralla].

Virsikirja.

[kirjoitettu fraktuuralla].

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Bring, Johan Christoffer.

Katso Jumalan Karitsa.

Porvoo Porvoo : WSOY 1909.

Nide, joka sisältää neljä eri kirjaa:

1. Parannuksen harjoitus : Neuvoja heränneille.

Oulu Herättäjä 1877.

2. Rippisaarna Durkhamilta 1840.

1883.

3. Arwid Johan Logrén : Kirkkoväärti Lapualla : Elämän kertomus.

Nikolainkaupunki 1884.

4. Herätetyn ja langenneen ihmisen tilasta ja sen armoituksesta.

Oulu 1882.

Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet

Malmivaara, Wäinö.

Herännäisyyden vainioilta I.

Tampere : Väinämöisen kirjakauppa 1908.

Pakkala, E. W.

Herännäisyyden voima : Kristillisen ylioppilasliiton julkaisuja X : Esitelmä pidetty
22.6.1919 Ilmajoen kristillisessä ylioppilaskokouksessa.
[nootitettu].
Porvoo : WSOY 1919.

Oravala, Aukusti.
Erämaan profeetta.
[kirjoitettu fraktuuralla]

Pyhäkoulu : Lasten saarnoja pyhäkoulua ja kotia varten ; toim Wald. Walli, Arvid Walle-
nius.
Porvoo : WSOY 1910.

Talo 10, kerätty 22.10.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia, Koko Pyhä Raamattu.
Turku : Turun Piipiseura 1896.

Uusi Testamenti.
1840.

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Bergh, Johan Fredrik, 1795–1866.

Postilla eli saarnakirja : koottu tohtori Johan Fredrik Berghin-vainajan jälelle jääneistä saarnoista ja saarnan juurista.
Kuopio : Sananvalta 1909.

Bunyan, John.

Iankaikkisen ja kaikkivaltijaan kuninkaan Jesuksen Kristuksen yhä sota pimeyden ruhtinasta vastaan ihmisen sielusta ; ruotsin kielestä suom. G. M.
Kuopio : Edlund 1891.

Fresenius, Johann Friedrich.

Wiheliäisen syntisen vanhurskauttamisesta Jumalan edessä ; suom. Edvin Snellman.
Oulu : Herättäjä 1893.

Krummacher, Friedrich.

Kärsivä Kristus.
Tampere 1901.

Miller, J. R.

Rukouksen kultaportti.
Porvoo : WSOY 1920.

Renqvist, Henrik.

Ystävällinen varoitus huolimattomille syntisille.
Oulu : Herättäjä 1895.

Rosendal, Mauno.

Sananen kiusatuille sieluille.
Oulu : Herättäjä 1892.

Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet

Lehtonen, Aleksi.

Tehkää Jeesus Kuninkaaksi! Kristillisen ylioppilasliiton tervehdys Suomen nuorisolle.
Helsinki : Kristillinen ylioppilasliitto 1912.

Malmivaara, Wilhelmi.

Herännäisyyden vainioilta.
Tampere : Väinämöisen kirjakauppa 1908.

Oravala, Aukusti.

Erämaan profeetta.
Jyväskylä : Gummerus 1917.

Talo 11, kerätty 20.8.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia, se on: koko Pyhä Raamattu suomexi, : alku-raamattu in hebrean ja grekan jälkeen wastauudesta ojettu: esipuhetten, lukuin sisällepito in, yhtäpitäväisten Raamatun paikkain osotuxen, ja lisätty in registerein kanssa.

Turusa : prändätty Kuning. acad. kirjan-präntäjälä Johan Christopher Frenckellildä, w. 1776.

Uusi testamentti.

Helsinki 1840.

Uusi testamentti.

Helsinki : Otava 1914.

Sionin Wirsien nuotit ; Malmberg.

Helsinki 1895.

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Arndt, Johann.

Totisesta kristillisyydestä. 1, Johan Arndtin Ensimmäinen kirja Totisesta christillisyydestä; joka sisällensä pitää: kuinga oikiasa christitysä pitä Adamin joka päivä kuoleman, mutta sen siaan Christuxen elämän; ja kuinga hänen joka päivä pitä Jumalan kuwaxi uudistuman ja uudesa syndymisesä elämän. Ensin saxan kielexi kirjoitettu, ja siitä sitte sangen monihin muihin kielihin käännetty; mutta nyt ruotzin kielestä suomexi ; Henrik Renqvist. Helsinki : G. O. Vasenius 1837.

Bergh, Johan Fredrik, 1795–1866.

Postilla eli saarnakirja : koottu tohtori Johan Fredrik Berghin-vainajan jällelle jääneistä saarnoista ja saarnan juurista.

Kuopio : Sananvalta 1909.

Björkqvist, Anders, 1741–1809.

Uskon harjoitus autuuteen : saarnoja wuotuisten juhla- ja sunnuntaipäiwäin ewankeliuimien mukaan.

Vaasa 1841.

Bunyan, John.

[Kristityn waellus]

Yhden kristityn waellus : autuahan ijankaikkisuteen, joka moninaisilla kauneilla kuwauksilla eteenasettaa katuwaisen ja Jumalata etziwäisen sielun tilan. Engelskan kielellä kokoonpandu Johan Bunianilda, saarnamies Betfordisa. Ja nyt saxasta suomexi käättö Jacob Johan Malmbergilda. 1809, Turusa : Prändätty J.C. Frenckellin tykönä 1809.

Fresenius, Johan Philipp.

Tohtori Johan Filip Freseniuksen rippi- ja Herran ehtoolliskirja : suomennoksen uusintu Pekka Korhonen.

Oulu : Herättäjä 1898.

Fresenius, Johann Friedrich.

Wiheliäisen syntisen wanhurskauttamisesta Jumalan edessä ; suom. Edvin Snellman.

Hollatz, David.

Armon Järjestys Autuuteen.

1838.

Luther, Martti.

Daavidin psalmin selitys ; suom. Hedberg.
1841.

Huone-postilla.
Helsinki : Suomen luth. evank.-yhdistys 1910.

Kirkko-Postilla : Selityksiä vuotisten sunnuntai- ja juhla-päiväin evankeliumeista ; suom.
Frans Oskari Durchman ja And.Wilh.Ingman ”Pohjanmaan pappeja” Talwi-puoli.
Vaasa 1848.

Kirkko-Postilla : Selityksiä vuotisten sunnuntai- ja juhla-päiväin evankeliumeista ; suom.
Frans Oskari Durchman ja And.Wilh.Ingman ”Pohjanmaan pappeja” Kewät-puoli.
Vaasa 1851.

Muu kristillinen kirjallisuus ja lehdet

Hengellinen kuukauslehti : kolmas vuosikerta ; Malmberg.
Oulu: Herättäjä 1890.

Ritoniemi, Viktor Johan Gabriel.
Kirkkoneuvoston käsikirja.
Tampere : Isak Julin 1907.

Talo 12, kerätty 5.7.2015

Hengellinen käyttökirjallisuus

Bilbia, se on koko Pyhä Raamattu : Wanha ja Uusi testamentti.

Helsinki : Englannin ja ulkomaan Bibliaseura 1877.

F C Frenckellin ja pojan tykönä 1877.

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Krummacher Friedrich Wilhelm.

Elija Tisbiläinen ; suom. Otto Rosendal.

Oulu : Herättäjä, 1900.

B. B. Bergdahlin kirjapaino.

Talo 13, kerätty 5.7.2015

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia, ja se on pyhä Raamattu : Wanha ja Uusi testamentti.
Helsinki : Englannin ja ulkomaan Bibliaseura 1892.
Marian katu 4, Trowibschin ja bojan kirjapainosta.

Biblia, se on pyhä Raamattu : Wanha ja Uusi testamentti.
Helsinki : Englannin ja ulkomaan Bibliaseura 1906.
Sjömansgatan 6, Trowibschin ja bojan kirjapainosta.

Biblia, se on koko pyhä Raamattu : Wanha ja Uusi testamentti.
Helsinki : Englannin ja ulkomaan Bibliaseura 1907.
Merimiehenkatu 6.

Psalmer och Nya Testamentet.
1826.

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Wegelius, Johan, 1693-1764.

Pyhä Evangelumillinen walkeus taiwaallisesa opisa ja pyhäsä elämäsä eteen asetettu joka-
vuotisten p. evankeliumein jälkeen : 1-2 osa.

Vaasa : Lundberg : Edlund, 1848.

Wikkela-präntissä.

Talo 14, kerätty 2.11.2013

Hengellinen käyttökirjallisuus

Biblia, pyhä Raamattu : Vanha ja Uusi testamentti.
Helsinki : Suomalaisen kirjallisen seuran kirjapaino 1852.

Biblia, se on koko pyhä raamattu.
Helsinki : Edlund 1887.

J.C Frenckellin ja pojan tykönä suomalaisen bibliaseuran Turussa v. 1878 toimittaman painoksen mukaan.

Hengellisiä lauluja ja virsiä.
Kuopio : Osakeyhtiö Kuopion Uusi Kirjapaino 1915.

Siionien Virsien nuotit.
[kirjoitettu fraktuuralla].

Wanhan wirsikirjan wirsiiä.
Oulu : Kustannus oy Herättäjä 1917.

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Bunyan, John.
Kristityn vaellus tästä maailmasta siihen kuin tuleva on : englannink. suom. K. Suomalainen.
Helsinki : Otava 1903.

Jesuksen Proferiat ; suom. Matteson.
Tukholma : Skandinavialainen kustannustoimisto 1917.

Kempiläinen, Thomas A.
Neljä kirjaa Kristuksen seuraamisesta.
Porvoo : WSOY 1896.

Krummacher, Friedrich Wilhelm.
Kärsivä Kristus.
Tampere : Isak Julinin Kustannusliike ja kirjapaino 1868.

Miller J. R.
Viestejä : sana kullekin päivälle : suomensi Aune Krohn.
Porvoo : WSOY 1920.

Muu kristillinen kirjallisuus

Aho, Juhani.
Kevät ja takatalvi.
WSOY 1920.

Elfving, Betty.
Härkmanin pojat : historiallinen novelli Isonvihan ajoilta.
WSOY 1908.

Hengellisen kuukauslehden kooste.

Talo 15, kerätty 29.6.2015

Hengellinen käyttökirjallisuus

Koraalikirja, korabok : Suomen evankelis-luterilaisen kirkon koraalikirja.
Helsinki : Holger Schlidts Förlagsaktiebolag 1919.

Virsikirja.

[kirjoitettu fraktuuralla].

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Arndt, Johann, 1555–1621.

Paratiisin yrttitarha sisältävä Rukouksia Jumalan kuvan uudistukseksi ja elävän uskon harjoittamiseksi ; uudestaan suom. Niilo E. Wainio. 5:es ja 6:es vihko.
Porvoo : WSOY 1898.

Scriver, Christian, 1629–1693.

Sielun-Aarre. 1 nios ; saksankielestä suom. Juho Saarinen.
Jyväskylä : Gummerus 1889.

Muu kristillinen kirjallisuus

Hengellinen kuukauslehti. Neljäs vuosikerta ; toim. Wilhelm Malmberg.
Oulu : Oulun uudesta kirjapainosta 1891.

Malmivaara, Wilhelmi.

Huutavia kiviä : juhlasaarna Isonkyrön kirkon 600-vuotisjuhlassa 10.8.1904.
Kustannusosakeyhtiö Herättäjän kirjasia 1892.

Talo 16, kerätty 1.7.2015

Hengellinen käyttökirjallisuus

Vanha almanakka : psalmit ja evankeliumit.
[puukantinen, kirjoitettu fraktuuralla].

Sionin Wirret ; toim Wilhelmi Malmiwaara.
Kuopio : Kustannusosakeyhtiö Herättäjä 1920 .

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Segersvärd, Otto Wilhelm.

Saarnoja kaikille vuoden sunnuntai- ja juhlapäiville ; painokuntoon toimitti K. R. Jauhiainen.

Porvoo : Werner Söderström 1903.

Talo 17, kerätty 7.7.2015

Hengellinen käyttökirjallisuus

Katekismus wirsiksi tehty.

[psalmit, wirret ja Sionin wirret].

[kirjoitettu fraktuuralla, omistuskirjoitus päivätty 1916].

Hartaus- ja rukouskirjallisuus

Arndt, Johann.

Toinen kirja totisesta kristillisyydestä : Liber vitæ, Christus : (elämän kirja, Kristus) : kuinka Kristuksen ihmiseksi tuleminen, rakkaus, nöyryys, hiljaisuus, kärsiminen, kituminen, risti, häpeä ja kuolema ovat meidän voiteemme ja terveyslähteemme, sekä elämämme kuvastin, ohje ja kirja; sekä kuinka todellisen kristityn tulee voittaa synti, kuolema, saatana, helvetti, maailma ja kaikki vastukset uskon, rukouksen, kärsivällisyyden, Jumalan sanan ja taivaallisen lohdutuksen kautta - tehden kaiken tämän Kristuksessa Jeesuksessa, Hänen voimansa ja voittonsa kautta meissä ; suom. Antti Mäkinen.

Helsinki : Suomen Lähetysseura 1904.

Kuopiossa R. Malmströmin kirjapainosta.

Bergh, Johan Fredrik.

Postilla eli saarnakirja : koottu tohtori Johan Fredrik Berghin-vainajan jällelle jääneistä saarnoista ja saarnan juurista.

Kuopio : Sananvalta 1909.

Bunyan, John.

Jumalan armo riittävä maailman suurinta syntistä kohtaan : kirja kiusatuille sieluille! / Johan Bunyanin kirjoittama kirja herätyksestään, kiusauksistaan, taisteluistaan ja voitostaan kääntymisensä, saarnawirkansa ja wankeutensa ajoilta.

Kuopio : Suomen Lähetysseura 1917.

Osakeyhtiö Kuopion uusi kirjapaino.

Pyhä sota eli kertomus Shaddain taistelusta Diabolusta vastaan valloittaaksensa häneltä takaisin ihmissielun kaupungin ; suom. Antti Mäkinen.

Helsinki : Suomen lähetysseura 1904.

Oulun uudesta kirjapainosta.

Fresenius, Johann Friedrich.

Wiheliäisen syntisen wanhurskauttamisesta Jumalan edessä ; suom. Edwin Snellman.

Oulu : Herättäjä 1893.

B.B. Berghdahlin kirjapainosta.

Fresenius, Johan Philipp.

Tohtori Johan Filip Freseniuksen rippi- ja Herran ehtoolliskirja ; suomennoksen uusintu Pekka Korhonen.

Oulu : Herättäjä 1898.

Kempiläinen, Thomas.

[De imitatione Christi]

Neljä kirjaa Kristuksen seuraamisesta ; suom. Juho Reijonen.

Porvoo : WSOY 1896.

Kochs, E.

Matka-opas nuorille kristityille : Saksan pyhäkouluyhdistyksen palkitsema ; suomeksi laati Martti H.

Hämeenlinna : Kirkollinen kirja- ja paperikauppias Hämeenlinna 1905.

Osakeyhtiö Hämläisen kirjapaino.

Krummacher, Friedrich.
Elija Tisbiläinen ; suom. Otto Rosendal.
Oulu : Herättäjä 1900.
B.B. Bergdahlin kirjapainosta.

Kärsivä Kristus.
Tampere 1901.
Kustannus ja kirjapaino osakeyhtiö Sammon kirjapainossa.

Rosendal, Mauno.
Sananen kiusatuille sieluille.
Oulu : Herättäjä 1892.
B.B. Berghdalin kirjapaino.

Scriver, Christian.
Sielun-Aarre ; 1 nios.
Jyväskylä : Gummerus 1889.
Jyväskylän kirjapainosta.

Sielun-Aarre ; 2 nios.
Jyväskylä : Gummerus 1890.
Jyväskylän kirjapainosta.

Sielun-Aarre ; 3 nios.
Jyväskylä : Gummerus 1891.
Jyväskylän kirjapainosta.

White, Ellen G.
Kristuksen vertaukset ; suomensi Tilda Granit-Ilmoniemi.
Helsinki : Aikain Wartijan kustannus 1916.
Hämeenlinna : Arwi A Karisto Oy Kirjapaino 1920.

Muu kristillinen kirjallisuus

Malmivaara, Wilhlemi.
Puoli vuosisataa heränneiden keskuudessa : muistelmia.
Lapua : Herättäjä 1914.
Tampere : Isak Julinin kirjapainosta.

Oravala, Aukusti, 1869–1951.
Pienestä pappilasta.
Jyväskylä: Gummerus 1920.

Pyhäkoulun ohjekirja : Jumalan sanan tutkisteleminen opas lapsia varten kodeille ja pyhäkouluille. 3, 3:nneen vuosikerran selitykset ; toim. T. Vilkuna.
Helsinki : Kirja 1919.
Osakeyhtiö Kuopion uudesta kirjapainosta.

VI Lähteet ja kirjallisuus

Painamattomat lähteet

Herättäjä-yhdistyksen arkisto	HA
Talonen, Jouko	
Tiedonanto	
Suomalaisen kirjallisuuden seuran arkisto, Helsinki	SKS
Kirkollisen kansanperinteen arkisto	KKA
Tuomisto, Raija	
Pitäjäkertomus	
Tekijän hallussa	MP
Tiedot taloista	TT
Omistuskirjoitukset	OK
Suomen teologisen instituutin (STI)	
pääsihteerin, TT, Ville Auvisen sähköpostiviesti 11.3.2016	

Painetut lähteet

Arkkila, Reijo

2003 SLEY:n kolportööri-toiminnasta. - Ajasta aikaan Polvesta polveen: Suomen Luterilaisen evankeliumiyhdistyksen Silkun paikallisostasto 1913-2003 90-vuotisjulkaisu. Toim. Martti Turunen. SLEY-kirjat Oy. Vantaa: Dark oy.

Haavio, Jaakko

1983 Ukko-Paavon eväät. Kirjapaja. Pieksämäki: Sisälähetysseuran kirjapaino Raamattutalo.

Koivusalo, Tapani

2007 Untamala on körttikylä. — Untamalan kirja. Untamalan kyläyhdistys ry. Vaasa: Ykkös-Offset Oy.

Koivusalo, Tapani

2007 Untamala on körttikylä. — Untamalan kirja. Untamalan kyläyhdistys ry. Vaasa: Ykkös-Offset Oy.

Palo, Esko

2007 Untamalan koulut. — Untamalan kirja. Untamalan kyläyhdistys ry. Vaasa: Ykkös-Offset Oy.

Ruokanen, Tapani

1898 Paavo Ruotsalainen. Talonpoikain herättäjä. Porvoo: WSOY.

Saarisalo, Aapeli

1969 Erämaan vaeltaja – Paavo Ruotsalainen. Porvoo: WSOY.

Salokangas, Raimo & Salokangas-Ekman, Ulla

2005 Ylistarolaisten historia. Ylistaron historiatoimikunta. Vaasa: Ykkös- Offset Oy.

Wilcox, Thomas
1932 Kallis hunajan pisara. SLS. Helsinki.

Gladiolus Sley'n teologinen verkkojulkaisu 2013.

HK Hengellinen kuukauslehti 1892.

HS Helsingin Sanomat 2015.

Internetlähteet

- 2016 Seinäjoen seurakunta.
Ylistaron kappeliseurakunta. Historiaa.
<<http://www.seinajoenseurakunta.fi/ylistaro/historia>>. Katsottu 12.2.2016.
- 2015 Suomen Pipliaseura.
Pipliaseuran tarina. <<http://www.piplia.fi/suomen-pipliaseura/pipliaseuran-tarina/>>. Katsottu 25.11.2015.

Kirjallisuus

- Engelsing, Rolf
1973 Analphabetentum und Lektüre. Stuttgart.
- Haavio, Ari
1965 Suomen uskonnolliset liikkeet. Porvoo: WSOY.
- Hagman, Raija
1978 Evankelisuus ja herännäisyys kilpailevina herätysliikkeinä Ylistarossa 1881 – 1968. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian pro gradu tutkielma. Hc.
- Hakapää, Jyrki
2008 Kirjan tie lukijalle: Kirjakauppojen vakiintuminen Suomessa 1740–1860. Diss. SKST 1166. Helsinki.
- Heininen, Simo; Heikkilä, Markku
1996 Suomen Kirkkohistoria. Helsinki: Oy Edita Ab.
- Heino, Harri
1976 Hyppyherätys – Länsi-Suomen rukoilevaisuuden synnyttäjä. SKSJ 99. Helsinki: SKS.
- Huhta, Ilkka

- 2000 Nils Gustaf Malmberg. Kansallisbiografia. Helsinki: SKS.
- 2007 "Täällä on oikea Suomenkansa": körttiläisyyden julkisuuskuva 1880–1918. Diss. SKHST 186. Helsinki.
- 2012 Paavo Ruotsalainen. Kansallisbiografia. Helsinki: SKS.
- Junkkaala, Timo
- 2001 Urho Muroma. Kansallisbiografia. Helsinki: SKS.
- Kakkuri, Teemu
- 2011 Evankelinen liike kirkossa ja yhteiskunnassa 1944–1963. Aktiivinen uudistusliike ja konservatiivinen sopeutuja. Diss. Itä-Suomen yliopiston julkaisuja 3.
- 2014 Suomalainen herätys: Herätyskristillisyyden historia nälkävuosista Nokia-missioon. Helsinki: Kirjapaja.
- 2015 Raamattuja Suomen kansalle. Suomen Piiphiaseuran historia 1: 1812–1947.
- Kansanaho, Erkki
- 1947 Hallen pietismin vaikutus Suomen varhaisempaan herännäisyyteen. Helsinki: STK.
- Kares, Olavi
- 1942 Heränneen kansan vaellus II: Suomen herännäisyyden elämää ja vaihteita noin v:sta 1880 v:een 1930. Porvoo.
- Kiukas, Tuija
- 1988 Janakkalan uskonnollinen kirjallisuus vuosina 1674–1869. Yleisen kirkkohistorian laudaturtyö. Hc.
- Koskenniemi, Lauri
- 2001 Fredrik Gabriel Hedberg. Kansallisbiografia. Helsinki: SKS.
- Laasonen, Pentti
- 1977 Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. SKST 103. Helsinki
- 1991 Suomen kirkon historia 2. Vuodet 1593–1808. Porvoo: WSOY.
- 2000 Johannes Gezelius, nuorempi. Kansallisbiografia. Helsinki: SKS.
- 2009 Vanhan ja uuden rajamaastossa. Johannes Gezelius nuorempi kulttuurivaikuttajana. HT 245. SKST 210. Helsinki.
- Laine, Esko M.
- 2001 Petter Schäfer. Kansallisbiografia. Helsinki: SKS.

- 2002 ABC: lukeminen esivallan palveluksessa. Kansalliskirjaston gallerian julkaisuja 2. Helsinki: Hc. Suomen kansalliskirjasto.
- 2006 Laurentius Ulstadius. Kansallisbiografia. Helsinki: SKS.
- Laine, Tuija
- 2000 Ylösherätys suruttomille: englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana. Diss. SKST 775. Helsinki.
- 2006 Kolportöörejä ja kirjakauppiaita: kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800. SKST 198. Helsinki.
- 2007 Henrik Renqvist kirjastonsa valossa. Otava-Reenpää kirjasto Kansalliskirjastossa. Toim. Anna Perälä. Anjalankoski.
- 2008 Pakkopullasta aitoon kiinnostukseen: lukemisen muodot ja merkitys Suomessa uuden ajan alussa. Kansalliskirjasto 4. Helsinki: Kansalliskirjasto.
- Laine, Tuija; Perälä, Anna
- 2005 Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiaana 1815–1866. SKHST 198. Helsinki.
- Paananen, Ilmo
- 1955 Katsaus Suomen Kirkon Sisälähetysseuran vaiheisiin vuosina 1905–1954. SKS. Pieksämäki.
- Punkari, Janne
- 2010 ”Kysykää Jumalalta, ketä äänestää”: Ylistaron Untamalan kylän uskonnollis-poliittinen ilmasto vuosina 1917–1939. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian pro gradu –tutkielma. Hc.
- Remes, Viljo
- 1995 Herännäisyyden nousu ja hajoaminen. Jyväskylä: Herättäjä-Yhdistys.
- Rosendal, Mauno
- 1902-1915 Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla. I-V. Oulu.
- Sulkunen, Irma
- 1999 Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeet 1700- ja 1800-luvuilla. Hanki ja jää –julkaisusarja. Helsinki: Gaudeamus.
- 2000 Liisa Eerikintytär. Kansallisbiografia. Helsinki: SKS.
- Suomen Pipliaseura
- 1912 Suomen Pipliaseura 1812–1912. Turku.

Takala, Juha

2015 Myöhäinen kirjallistuminen Vähänkyrön Merikaarrossa vuoteen 1863 mennessä. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian pro gradu-tutkielma. Hc.

Talonen, Jouko

2000 Lars Leevi Laestadius. Kansallisbiografia. Helsinki: SKS.

Tiililä, Osmo

1961 Rukoilevaisten kirjoja. SKST 270. Helsinki.

Viitaniemi, Olli

2007 Modernin herännäisyyden synnytyskivut. Wilhelm Malmbergin Siionin virsien raitistustyön konteksti ja aikalaisvastaanotto. Suomen ja Skandinavian kirkkohistorian pro gradu –tutkielma. Hc.

Visti, Aira Liisa

1981 Ylistaron nuorisoseurat 1894–1917. Kansanliikkeitten Pohjanmaa. Tutkielmia joukkoluonteisista liikkeistä Etelä-Pohjanmaalla Ylistaroa koskevan aineiston pohjalta. Toim. Kalervo Ilmanen. HY. Oikeushistoria. Oikeuden yleistieteiden laitoksen julkaisuja 2. Hc.

Väinölä, Tauno

2005 Elias Lagus. Kansallisbiografia. Helsinki: SKS.

Wallmann, Johannes

1997 Totinen kääntymys ja maailmanparannus. Pietismi kirkkohistoriallisena ilmiönä. Helsinki: Kirjaneliö.

VII Henkilöhakemisto

- Achrenius, Abraham, 14, 17, 18
- Achrenius, Antti 18
- Aleksanteri I 9, 53
- Arndt, Johann 9, 10, 33, 39, 44, 49, 51, 53, 56, 57, 59, 60, 67–69, 71
- Aspelin, Henrik 33
- Auvinen, Ville 10
- Baxter, Richard 49, 51
- Beck, Johan 51
- Bergh, Johann Fredrik 35, 39, 45, 46, 52, 65, 66, 71
- Bergh, Julius Immanuel 23
- Berghdal, B. B. 59, 60
- Bergroth, Elis 23
- Björkqvist, Anders 9, 45, 46, 52, 57, 65, 66
- Bunyan, John 9, 33, 45, 47, 48, 60, 66, 68, 69
- Dent, Arthur 9, 17, 49, 72
- Durchman, Frans Oscar 22–25, 52, 66
- Eerikintytär, Liisa 17, 18, 36, 49
- Ekman-Salokangas, Ulla 19–21, 24, 27, 28, 31, 33–35, 58
- Eriksson, Erik 15, 16, 32
- Eriksson, Jacob 15, 16, 32
- Frenckell, J. C. 8, 63, 68
- Fresenius Johann Friedrich 44, 60, 68
- Fresenius, Johan Philip 32, 44, 46, 59, 68
- Gezelius, Johannes nuorempi 7, 11, 14, 15
- Gezelius, Johannes vanhempi 7, 8, 30, 31
- Gouge, Thomas 33, 45, 47, 48, 57, 68
- Gummerus, Jaakko 63, 65, 68, 69
- Haani, Juho 25
- Haavio, Jaakko 3, 7, 18, 36, 46, 47, 61, 62, 73
- Hagman, Raija 6, 20, 23, 29, 58
- Hakapää, Jyrki 4, 51–53
- Hedberg, Fredrik Gabriel 34, 35, 48
- Henderson, Ebenezer 53
- Hirvinen, Salomon 20, 29, 33, 59
- Hollatz, David 44, 47
- Holma, Sakari 31, 32
- Huhta, Ilkka 2, 5, 17, 19, 22, 25, 26, 28, 32, 34, 35–37, 56, 59, 60, 61, 65, 69, 70
- Hölsö, Jaakko 33
- Ilmanen, Jouko 6
- Ingman, Anders Wilhelm 52, 66
- Kaarle XI, 15
- Kakkuri, Teemu 5, 8–10, 12–17, 22, 24, 25, 30, 35, 53
- Kangas, Juho 25
- Kangas-Rautio, Fanny 59, 69
- Kares, Olavi 6, 23, 24, 56, 60
- Keyser, G. T. 54
- Koivusalo, Tapani 20, 22–26, 28, 33, 41, 61, 74
- Kokkonen, Kerttu 47, 60
- Kujanpää, Erkki 27, 28
- Krummacher, Friedrich 39, 44, 47, 52, 66, 68
- Kulhovius, Gregorius 13
- Kuoppala, Jussi 26
- Kurvinen, Pietari 58, 59
- Kuula, Juho 58
- Laestadius, Lars Leevi 50, 51
- Lagerbald, Anna 17
- Lagus, Elias 13, 16, 66,
- Lagus, Jonas 21, 24, 35, 46
- Laine, Esko M. 30
- Laine, Tuija (os. Kiu-
kas) 4–7, 13, 14, 15, 18,
31, 32, 37, 38, 42, 43–
45, 48, 49, 51, 52, 56, 57
- Lammi, E. 57
- Lammi, Jaakko 19, 36,
52, 66, 69
- Latonen, Kreetta 52, 66,
69
- Laurbecchius, Isak 16
- Logren, Arvi 25
- Logren, Juho 60
- Luscinius, Andreas 16

Luther, Martti 1, 7, 39, 44, 47, 48, 51, 52, 59, 60, 66, 67, 72
 Luukkanen, Tarja-Liisa 7, 67
 Malkamäki, Juho 3, 23, 25, 26, 47, 60, 66
 Malkamäki (os. Hautala), Maria 22, 51, 53, 59, 65, 66, 69
 Malmberg, Nils Gustav 5, 6, 20–28, 35, 46, 49, 50, 52, 54, 58, 66, 74
 Malmivaara, Wilhelmi 2, 3, 16, 25–28, 34, 36, 43, 46–47, 52, 59–61, 65, 66, 70, 74
 Malmivaara, Wäinö 45
 Nieminen, Tommi 60
 Niskanen, Wilhelm 24
 Nohrborg, Anders 52, 59, 60
 Nymann (pappi Lapualla) 23
 Olavinpoika, Antti 31
 Oravala, Aukusti 45, 69
 Palo, Esko 20, 31
 Paterson, John 53, 54
 Perälä, Anna 4, 56, 57
 Peräsarka, Matti 24, 25, 33, 35, 41, 74
 Pietari Suuri 15
 Piika-Jaakkoo 23
 Pikkukaari, Eeli 59, 69
 Piuholta, Jeremias 41
 Pontoppidan, Eric 51
 Punkari, Janne 6, 27
 Rahikainen, Kaarlo 29, 58
 Ramus, Jonas 33
 Remes, Viljo 5, 21–23, 25, 34–36, 46, 50, 52–54, 56, 58, 66
 Renqvist, Henrik 5, 51, 53, 55, 56–58
 Rogelin, Anna 17
 Rosendal, Mauno 6, 25, 35, 36, 43, 45, 46, 60, 61, 67, 69, 74
 Ruotsalainen, Paavo 3, 5–7, 18, 21–24, 34–37, 46, 47, 49, 50, 56, 57, 61, 62, 66, 67, 72, 73
 Salokangas, Raimo 19–21, 24, 27, 28, 31, 33, 34, 58
 Salomäki, Sakari 59, 69
 Schäfer, Pietari 13, 14
 Scriver, Christian 26, 39, 44, 52, 60, 66–68, 71
 Siltala, Juha 34
 Sippola, Esa 23
 Sippola, Sanna 23, 29, 30
 Sjöberg, K. A. 58, 59
 Snellmann, Edvin 50
 Snellmann, Johan Wilhelm 27
 Sorolainen, Ericus Erici 30
 Spener, Philipp Jacob 10–14, 16
 Swan, Anna Helena 34
 Söderborg, Juliana 17
 Talonen, Jouko 47, 68
 Takala, Juha 7
 Tengström, Jacob 53
 Tieffenbach, Johann Anton 11
 Tiililä, Osmo 7, 47, 48
 Topp, Peter 33, 45, 46, 51, 58
 Tuomisto, Raija 20, 58
 Ulstadius, Lars 13, 14
 Untamala, Esaias 25, 33
 Uusikartano, Juhana Antinpoika 18
 Viitaniemi, Olli 5, 16, 34, 61, 62, 65
 Visti, Aira Liisa 28, 29
 von Essen, Carl Gustaf 23
 von Zinzendorf, Nicolaus Ludvig 12, 17
 Wegelius, Johan vanhempä 9, 16, 32, 45, 46, 52, 65, 66
 Wiitasalo, Jaakko 43
 Wilcox, Thomas 18, 39, 45, 46, 48, 50, 68, 72
 Ylikangas, Heikki 34, 66